

Gyurgyík László, Horváth István, Kiss Tamás

DEMOGRÁFIAI FOLYAMATOK, ETNO-KULTURÁLIS ÉS TÁRSADALMI REPRODUKCIÓ

1. ETNIKUM, NYELV, SZÁRMAZÁS – VÁLTOZÓ IDENTITÁSDEFINÍCIÓK

A demográfiai vizsgálat egyik alapfeltétele a vizsgált népesség pontos körülírása. Esetünkben a kérdés a „határon túli”¹ magyar népségekhöz való tartozás kritériumaira vonatkozik, vagyis arra, hogy „*ki a magyar?*”. Azok a statisztikai források, amelyek a demográfiai elemzések empirikus anyagát képezik, nem pusztán objektív mutatói egy adott népesség nemzetiségi azonosulásának. Politikai/hatalmi álláspontok játszanak közre abban, hogy milyen ismérvek alapján határozható meg egy adott nemzetiségi kategóriához való tartozás.² Így például a népszámlálást előkészítő jogalkotó szervek és hatóságok döntenek arról, hogy a válaszadók csupán egy, vagy egyszerre több nemzetiségi vagy nyelvi kötődést vállalhatnak-e fel. Az első esetben a nemzetiségi/nyelvi azonosulás kizárólagossá válik, míg a második esetben lehetőség nyílik a többes kötődés megvállására. Hasonlóképpen döntés kérdése, hogy a census az egyén felvállalt nemzetiségi kötődésére vagy etnikai származására kérdez rá. Ugyanígy az anyanyelv is többféleképpen meghatározható: lehet az elsőként megtanult nyelv, vagy az a nyelv, amit a válaszadó

¹ A határon túli kifejezést itt, első előfordulásakor idézőjelbe tettük, ezzel jelezve, hogy a tanulmány megrendelőjének, a Köztársasági Elnöki Hivatalnak, saját szempontjából természetesen és teljesen jogos, Magyarország-centrikus perspektívája számunkra azonban korántsem magától értetődő.

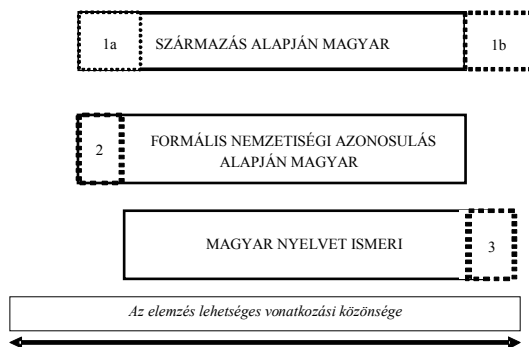
² Kerzer, David I.–Arel, Dominique (eds.): *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity and Language in National Censuses*. Cambridge University Press, Cambridge, 2002.

a legjobban beszél, netán a leggyakrabban használt nyelv, végül az a nyelv, amihez a válaszadó szimbolikusan kötődik. A nemzetiségi/etnikai hovatartozás kritériumaival tehát körültekintően kell bánni, illetve a módszertani vonzatokon túl a kérdés (köz)politikai vonzataira is oda kell figyelni. A kritériumok meghatározásának ugyanis a szigorúan szaktudományos szempontokon túlmenő jelentősége van: *a magyar népesség mibenlétére vonatkozó meghatározásaink befolyásolják, hogy a különböző etno-politikai célkitűzéseknek, tervezeteknek kik lesznek a címzettjei.*

Az alábbi modell három lehetséges kritériumot kínál fel: (1) a *származást* (magyar, akinek szülei, legalább egy szülője, esetleg legalább egy nagyszülője magyar); (2) az *önbesorolást* (szubjektív azonosulást – magyar, aki magát magyarnak vallja); (3) a *nyelvi-kulturális készségeket* (magyar, aki a magyar nyelvet és a különböző magyar nyelven működő intézményeket (média, oktatás) használja és ezáltal újratermeli.

1. ábra

A magyar népességhez való tartozás kritériumai

Ahogy a fenti ábra mutatja, a határon túli magyar közösségek esetében a három kritérium között igen nagy az átfedés. A népszámlálási adatokból tudjuk, hogy a magyar nemzetiségűek között a magyar anyanyelvűek aránya mind a négy nagy magyar közösségen belül 95 százalék feletti. Hasonlóképpen, bár a magyar nyelvtudás határai (egyes mikro-régiókban akár jelentősen) túlterjednek a magyar nemzetiségűeken, összességében a magyarul beszélők többsége mégiscsak magyar identitású.³ Bár, a részben magyar származás – a viszonylag gyakori vegyes házasság okán – önmagában nem garanciája a magyar nyelvi-kulturális kompetenciáknak vagy a magyarsággal való azonosulásnak, a magyar származásúak nagy többségét mégiscsak jellemzik ezek az attribútumok. Ennek ellenére érdemes odafigyelnünk azokra a csoportokra, amelyek nem a három kritérium metszéspontjában találhatóak. Ezek: (1a) a (részben) magyar származásúak, akik nem beszélnek és (1b) akik beszélnek a magyar nyelvet, de nem azonosulnak a magyar identitással; (2) azok, akik nem beszélnek magyarul, de magyarnak vallják magukat; (3) azok, akik nem magyar származásúak és nem azonosulnak a magyar identitással, de megvannak a magyar nyelvi és kulturális kompetenciáik.

³ Például a magyarul beszélő 20–45 közötti erdélyiek 92 százaléka magyar nemzetiségű.

A demográfiai elemzésünk – mivel a népszámlálási és népmozgalmi adatgyűjtés leginkább ezen alapszik – a nemzeti önazonosságot veszi alapul. Meg kell azonban jegyezni, hogy vannak a magyar közösségek nyelvi reprezentációja mellett felhozható érvek, és mi is ki fogunk térni a szórványhelyzetben élők nyelvi állapotával és a magyar nyelvű romákkal kapcsolatos kérdéskörökre.

Dolgozatunkban a négy nagyobb magyar közösség népesedési folyamatait ismertetjük, az ausztriai, szlovéniai és horvátországi magyar közösségek demográfiai viszonyaira nem térünk ki külön. Ennek oka (az adathiány mellett), hogy a hét terület összehasonlító vizsgálata szétfeszítette volna a tanulmány, illetve az összehasonlító elemzés módszertani kereteit. Az összehasonlítást a különböző népességek eltérő mérete okán is problematikusnak tartottuk. Ausztriában a 2001-es népszámlálás adatai szerint ugyan valamivel több mint 40 ezer magyar élt, de ebből csak 6 ezer volt az „őshonos” burgenlandi, a többiek magyarországi, illetve más kárpát-medencei magyar közösségekből származó migránsok. A horvátországi magyarok száma 16 ezer, de egyharmaduk a baranyai és szerémségi területeken kívüli szórványokban él. A szlovéniai magyarok száma 8500. Komoly módszertani csúsztatást követnénk el, ha ezeknek a közösségeknek a népesedésével a 1,4 milliós erdélyi vagy a közel 520 ezres szlovákiai magyar népesedést hasonlítanánk össze.

Ugyancsak gondot okozott, hogy a négy vizsgált közösség népesedési folyamatainak a feltártsága nagymértékben különböző. Az elmúlt években leginkább a szlovákiai és az erdélyi magyar népességek demográfiai vizsgálatában történt előrelépés. Ezeken a területeken az elmúlt évtizedek népmozgalmi történései viszonylag jól dokumentáltak, míg a Vajdaságban és Kárpátalján az elért eredmények ellenére is komoly hiányosságok vannak.⁴

⁴ Erdély vonatkozásában a nyolcvanas-kilencvenes években Varga E. Árpád tanulmányait és adatközléseit kell kiemelniünk, amelyek elsősorban az etnikai térszerkezet változásait követték nyomon (Varga E. Árpád: *Fejezetek Erdély népesedéstörténetéből*. Püski, Budapest, 1998.). A 2002-es népszámlálást követően új lendületet kaptak a magyarokra vonatkozó demográfiai elemzések, amelyek a migrációs, természetes népmozgalmi és asszimilációs folyamatokat járták körül. Szlovákiában a nemzetiségstatisztika a rendszerváltáskor sok szempontból a legkedvezőbb stathelyzetben volt. Gyönyör József elsősorban az 1980-as népszámlálás alapján elemezte a szlovákiai magyarok demográfiai és szociális helyzetét (Gyönyör József: *Államalkotó nemzetiségek. Tények és adatok a csehszlovákiai nemzetiségekről*. Madách, Pozsony, 1989.), amit Gyurgyik László hasonló jellegű munkái követtek (Gyurgyik László *Magyar mérleg. A szlovákiai magyarság a népszámlálási és a népmozgalmi adatok tükrében*. Kalligram, Pozsony, 1994. Gyurgyik László: *Népszámlálás 2001. A szlovákiai magyarság demográfiai település- és társadalomszerkezetének változásai az 1990-es években*. Kalligram, Pozsony, 2006.). Vajdaságban, ahol a kisebbségi tudományosság keretfeltételei a múlt rendszerben a legjobbak voltak, intézményes szinten nem a társadalomtudományi kutatáson volt a hangsúly. A felhasznált munkák szerzői közül Mirnic Károly, Gábrityné Molnár Irén és Sebők László nevét kell kiemelniünk (Mirnic Károly: *Kényszerűség a vajdasági vegyes házasságokban*. Regio 1995/4, 117-127. Gábrityné Molnár Irén: *A jugoszláviai magyarok vándormozgalmának okai és méretei*. In Gábrityné Molnár Irén–Mirnic Zsuzsa (szerk.): *Fészekhágyó vajdaságiak*. MTT Könyvtár 4, Szabadka, 2001, 115-162. Sebők László: *A vajdasági magyarok megmaradásának perspektívái*. Kézirat, 2003.), újabban pedig Badis Róbert publikált a vajdasági magyarok társadalomszerkezetére és demográfiai fejlődésére vonatkozó színvonalas elemzést (Badis Róbert: *A vajdasági magyar népesség társadalmi szerkezetének népszámlálási tükrében 1991, 2001*. Regio 2008/4, 102-155.). Neki a vizsgálatunkhoz az adatok és útmutatás terén nyújtott segítséget is meg kell köszönnünk. Az adatok a legszűkösebben Kárpátalja vonatkozásában állnak rendelkezésünkre. Itt elsősorban Molnár József és Molnár D. István, valamint a Braun–Molnár–Cserniczkó szerzőhármas adataira támaszkodtunk (Molnár József–Molnár D. István: *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és a népmozgalmi adatok tükrében*. Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköz-tanácsa, Beregszász, 2005. Braun László–Cserniczkó István–Molnár József: *Merre visz a cigány út Magyar anyanyelvű cigányok Kárpátalján*. Kézirat, 2008.).

2. A MAGYAR NÉPESSÉGEK SZÁMÁNAK ÉS ARÁNYÁNAK ALAKULÁSA

Az impériumváltást megelőző utolsó (1910-es) magyar népszámlálás szerint Erdély, Szlovákia, Vajdaság, illetve Kárpátalja mai területén a magyar anyanyelvűek egyaránt a teljes népesség közel egyharmadát tették ki (31,6, 30,3, 28,1, illetve 30,8 százalék). A két világháború között azonban a magyarok számának és arányának csökkenése az akkori Csehszlovákiában (Szlovákia, illetve Kárpátalja) jóval látványosabb volt mint a másik két területen. 1930-ban Erdélyben a magyar nemzetiségűek száma az 1910-es (anyanyelvi) érték 81, Vajdaságban 88 százalékát tette ki. Az 1930-as csehszlovák népszámlálás szerinti értékek Szlovákiában 66, Kárpátalján pedig csupán 63 százalék volt.

1. táblázat

A teljes népesség és a magyarok száma Erdélyben, Szlovákiában, Vajdaságban és Kárpátalján⁵

Év	Erdély		Szlovákia		Vajdaság		Kárpátalja	
	Összesen	Magyar	Összesen	Magyar	Összesen	Magyar	Összesen	Magyar
1910	5.228.180	1.653.943	2.919.794	884.309	1.515.983	425.952	598.863	184.287
1920/1921	5.107.400	1.305.800	3.000.870	650.597	1.535.794	371.006	612.442	111.052
1930	5.520.086	1.349.563	3.329.793	592.337	1.624.158	376.176	733.956	116.548
1946/1950	–	–	3.442.317	354.532	1.663.212	428.932	758.700	66.000
1956/1961	6.218.427	1.558.254	4.174.046	518.782	1.854.965	422.561	920.173	146.000
1966/1970	6.719.555	1.597.483	4.537.290	552.006	1.952.533	423.866	1.056.799	151.949
1977/1979 /1980	7.500.229	1.691.048	4.991.168	559.490	2.034.772	385.356	1.155.759	158.446
1991/1992	7.723.313	1.603.923	5.274.335	567.296	2.013.889	339.491	1.245.618	155.171
2001/2002	7.221.733	1.415.718	5.379.455	520.528	2.031.992	290.207	1.254.614	151.516

A magyarok, elsősorban hivatalnokok, értelmiségiek Magyarországra költözése a különböző területről megközelítőleg azonos arányú volt⁶ így az etnikai térszerkezet eltérő alakulását nem ez a tényező magyarázza. A fő ok, hogy az egykori Csehszlovákiában, a magyar anyanyelvű népességen belül (elsősorban a városokban) nagyobb arányt képviseltek a kettős kötődésű, illetve nem magyar (szlovák, ruszin, német, zsidó) eredettudattal rendelkező csoportok. Sokuk számára a két világháború között – a csehszlovák köztársaság nemzetiségpolitikájától persze nem függetlenül – a magyar identitással szemben egyéb alternatívák – az új többséggel való azonosulás, a német, vagy zsidó identitás felvállalása stb. – váltak meghatározóvá.⁷ Erdélyen belül a magyar anyanyelvű népesség száma és aránya szintén meghaladta a magyar etnikai eredetűekét. A magyar nyelvi közösségbe tartozott számos zsidó, sváb, illet-

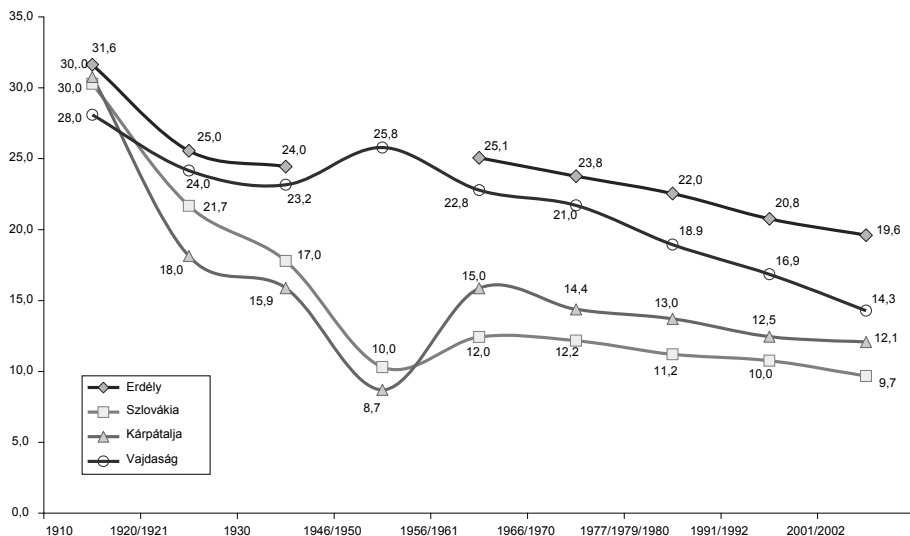
⁵ Forrás: Népszámlálási adatok

⁶ Münz, Rainer: *Az üldözések évszázada*. REGIO, 2003/1, 36–57.

⁷ Lásd Kovács Éva a magyar nyelvű kassai zsidósággal kapcsolatos elemzését: Kovács Éva: *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között*. Fórum Kisebbségkutató Intézet – Liliacrum Aurum, Somorja-Dunaszerdahely, 2004.

ve cigány.⁸ Azonban a románok és magyarok közötti etnikai határok merevebbek, a vallási és társadalmi státusbeli különbségek által is fokozott társadalmi távolságok pedig nagyobbak voltak, így a két nemzetiségi kategória közötti átjárás (nemzetiségváltás) jóval ritkább volt. Ugyanez a Vajdaságban magyar–szerb viszonylatban is így volt.

2. ábra

A magyar népesség arányának alakulása Erdélyben, Szlovákiában, Kárpátalján és Vajdaságban⁹

A négy terület magyar népességét a második világháború utáni események eltérően érintették. A legjelentősebb maradandó demográfiai veszteség a (cseh-)szlovákiai magyarokat érte, akik közül mintegy 73 ezren kerültek Magyarországra a csehszlovák-magyar lakosságcsere következtében.¹⁰ (E mellett a reszlovakizáció, amely mintegy 400 ezer embert érintett, szintén befolyásolta a magyar nemzetiséggel azonosulók számát. A fenti tényezőknek köszönhetően az 1930-as 17,8 százalékról 1950-re 10 százalékra esett a magyarok népéségen belüli aránya, míg számuk 592 ezerről 354 ezerre csappant. A magyarok számának 1950 és 1961 közötti nagymértékű emelkedése annak köszönhető, hogy, ahogy a jogfosztottság periódusa időben távolodott, többen vallották magukat (ismét) magyaroknak.

Az 1946-os szovjet összeírás szerint Kárpátalján mindössze 66 ezer magyar élt. A lélekszám ilyen mértékű csökkenése a háborús veszteségekkel és a magyar férfiak 1944-es tömeges elhurcolásával és a front átvonulását követő meneküléssel magyarázható. Ráadásul a helyben maradt

⁸ Elsősorban ennek köszönhető, hogy az 1930-as népszámlálás szerint a magyar anyanyelvűek száma mintegy 170 ezer fölül meghaladta a magyar nemzetiségűekét.

⁹ Forrás: Népszámlálási adatok

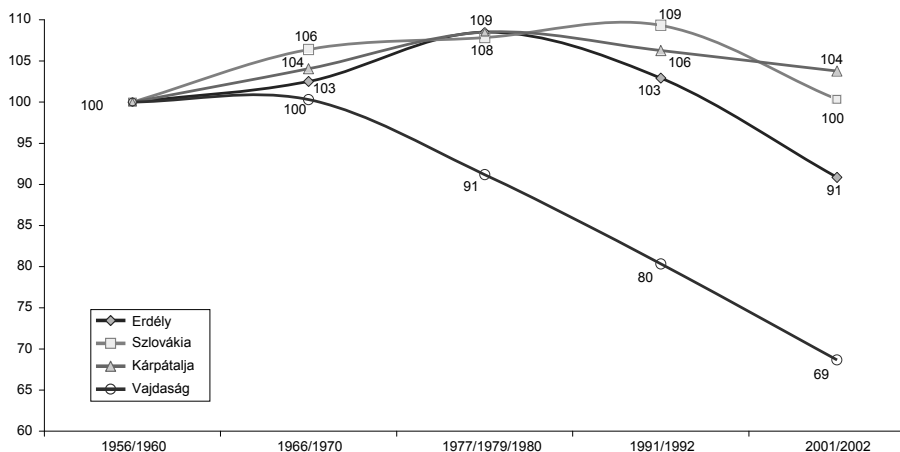
¹⁰ Vadkerty Katalin: *A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945-1948 közötti történetéről*. Kalligram, Pozsony, 2001.

magyarok jelentős része nem vállalta nemzeti hovatartozását. Ugyanakkor az 1959-ben végrehajtott első hivatalos szovjet népszámlálás az összeíráshoz képest 2,5-szer több magyart talált.¹¹

A Vajdaságban, annak ellenére, hogy a második világháborút követő represszióknak több tízezer magyar áldozata volt,¹² sokan pedig elmenekültek a területéről, a magyarok aránya nem esett vissza drasztikusan. Ez részben annak volt köszönhető, hogy a magyaroknál jóval nagyobb fokú represszióval szembesülő németek egy része magyarnak vallotta magát.¹³

3. ábra

A magyarok számának alakulása 1956/1961-hez képest Erdélyben, Szlovákiában, Kárpátalján és Vajdaságban¹⁴

Összességében tehát a két világháború között, és az azt követő években az erdélyi, illetve a vajdasági magyar népesség fejlődése alakult kedvezőbben. Ugyanez azonban nem monható el az elmúlt ötven év vonatkozásában. Ha az 1960 körül tartott népszámlálásokhoz¹⁵ viszonyítjuk, láthatjuk, hogy a magyarok száma legnagyobb mértékben a Vajdaságban esett vissza. Itt már az 1970-es években elkezdődött a magyarok nagymértékű fogyása, az utolsó (2002-es) népszámlálás szerint pedig számuk a kezdőérték 69 százaléka volt. Erdélyben a magyar népesség csökkenése az 1980-as években kezdődött, majd a rendszerváltást követően fokozó-

¹¹ Molnár–Molnár D., id. mű.

¹² Sebők László, a következőképpen foglalja össze a represszió magyar áldozatairól szóló adatokat és becsléseket: „Mindszenty József hercegprímás még 1946-ban levelet írt a párizsi béketárgyaláson részt vevő belügyminiszternek, s felhívta a figyelmet a megtorlásokra – 50-60 ezer magyar kivégzetről megemlékezve. Illyés Gyula 40 ezer áldozatról ír, s az egész ügyet a feledésből újra elővevő Cseres Tibor, majd Matuska Márton 35 ezer, míg Ludányi András 25-40 ezer áldozatról számol be kutatásaiban. Az újabb kutatások eredményeit és Mirnics Károly véleményét figyelembe véve inkább a 20-25 ezer fő körüli szám tűnik reálisnak.” (Sebők, id. mű)

¹³ Bognár 25 ezer magyarrá lett vajdasági németről beszél. (Bognár, Andrija: *The Status of Hungarians in Vojvodina from 1918 to 1995*. In Aleksandar Ravli (ed.): *An International Symposium: Southeastern Europe 1918-1995*. Croatian Heritage Foundation & Croatian Information Centre, Zagreb, 1995. 86-103.)

¹⁴ Forrás: Népszámlálási adatok

¹⁵ Erdélyben az 1956-os, Kárpátalján az 1959-es, Szlovákiában és Vajdaságban az 1961-es értéket tekintettük kiindulópontnak.

dott, 2002-ben pedig számuk a kezdőérték 91 százaléka volt. Szlovákiában és Kárpátalján a kilencvenes évekig növekedett a magyarok száma. Annak ellenére, hogy a rendszerváltást követően ezeken a területeken is megkezdődött a magyar népesség csökkenése, a legutóbbi népszámlálások időpontjában az még nem esett a kezdőérték alá.

3. MIGRÁCIÓS FOLYAMATOK

Az utóbbi két évtizedben a Magyarország határain kívüli magyar közösségek demográfiai folyamataira jelentős kihatással volt a migráció, mindenekelőtt a kisebbségi magyarok tömeges elvándorlása, menekülése. Ez kétszeresen is kihat a demográfia alakulására. Egyrészt a közvetlen népességvesztésen, másrészt a korszerkezetre gyakorolt hatásán keresztül, a migránsok ugyanis zömével a fiatal felnőttek közül kerülnek ki, ami csökkenti a népesség reprodukciós képességét.

Az *erdélyi magyarok* számottevő migrációja a nyolcvanas évek közepén kezdődött el, amikor a Ceaușescu-rezsim krízis-hangulata teljes mértékben eluralkodott a társadalmon. Ennek a krízishangulatnak az összetevői között egyaránt jelen voltak az egész társadalmat általában és a magyar kisebbséget sajátosan érintő tényezők is. Az általános okok között talán a politikai kontextus, a létfeltételek romlása, illetve (a represszív népesedéspolitikának köszönhetően) felmerülő generációs nyomás említhető. A partikuláris etnikai jellegű okok közül a Ceaușescu-rezsim különösen magyarellenes nemzeti ideológiája, és az elitek mozgásterének jelentős beszűkülése említhető.¹⁶ A román kommunista rendszer a hetvenes évek közepétől erősen autokratikus jellegzetességeket mutatott, ami annál is inkább negatívan hatott a nyolcvanas években, mert néhány más kelet európai országban a kommunista rendszer az uralmi kereteket éppen lazította. Románia az életszínvonal csökkenését tekintve is hírhedt volt az 1980-as években. Végül meg kell említeni, hogy az 1966-ban bevezetett abortusztilalmat követő évek *baby-boom* generációja a nyolcvanas években lett nagykorú.¹⁷ Mivel azonban az oktatási infrastruktúra nem követte a népességnövekedést, a középiskolákba, illetve az egyetemre való bejutásra ezeknek a generációknak sokkal kevesebb esélyük volt, mint az előttük születetteknek. A gazdasági visszaesés következtében ezek a generációk lakáshoz is nehezebben jutottak, illetve a foglalkoztatottak világába történő bekapcsolódásuk is problematikus volt.

Ezekre az általános, önmagukban is jelentős tasztítóerővel bíró tényezők hatását fokozta, hogy a hetvenes évektől kezdődően a román kommunista elitek az etno-nacionalista retorikát

¹⁶ Bővebben lásd Horváth István: *Változó környezet, állandó trendek?* In Uő. (szerk.): *Erdélyi és Magyarország közötti migrációs folyamatok*. Scientia, Kolozsvár, 2005. 9-133. [Horváth, 2005.]

¹⁷ 1966-ban Romániában törvényen kívül helyezték a művi abortuszt, ami azt megelőzően a népesség legfontosabb születéskorlátozó eszköze volt. Ennek következtében egyik évről a másikra megduplázódott a megszületett gyermekek száma. Az 1967-esek és 1968-asok Románia legnépesebb generációi, de az ezt követő években is nagyszámú gyermek született. Lásd erről Kligman, Gail: *Politica duplicității. Controlul reproducției în România lui Ceaușescu*. Humanitas, București, 2000.

fokozódó mértékben használták a rendszert legitimáló ideológiaként. A magyarokra a Románia területi integritását fenyegető, kiemelt ősellenség szerepe jutott. A gátlástalan és huzamosan tartó nyilvános megbélyegzés jelentős mértékben fokozta a magyar közösség bizonytalanságérzetét. Ezzel párhuzamosan erőteljesen folyt a magyar származású elitek marginalizációja. A magyar jellegű kulturális és oktatási intézményeket megszüntették vagy hasonló román intézményekkel olvasztották össze, a pártapparátusban és a közigazgatásban már a magyarok által elfoglalt helyi szintű pozíciók is fenyegetetté váltak (a központi pozíciókból már a nyolcvanas évek előtt kiszorultak).

Ebben a helyzetben általában minden román állampolgár, a sérelmek okán pedig a magyarok kiemelten is, egyre nagyobb mértékben keresték a kilépés lehetőségét, ami a nyolcvanas évek végére kiugróan magas migrációs számot eredményezett. A folyamat kezdetén Ausztriában, Németországban és Svédországban kértek a romániai magyarok (számos más román állampolgárral együtt) politikai menedékjogot. Majd miután a különböző befogadó országok, és mindenekelőtt Ausztria (tartva egy menekültáradat kialakulásától), korlátozták a belépést, Magyarország lett a menekülők fő célpontja. Az elején hallgatólagosan megtűrt, de alapvetően irreguláris migrációs folyamatokat a hatóságok hamarosan törvényes mederbe terelték. A tömeges áttelepedések egészen 1992-ig folytatódtak.¹⁸ Néhány év alatt (1987–1991) mintegy 85 ezer magyar hagyta el Erdélyt. Ezt követően is nagymértékű volt a magyarok migrációja, de teljesen átalakult migrációs kontextusokban. Magyarország irányába egyrészt elindult egy tanulmányi célú migráció, amely sok esetben inkább áttelepedéssel, mint hazatéréssel végződött, másrészt egy munkavállalási migráció, mely a kezdetekben elsősorban időszakos munkavállalásra irányult.¹⁹ A harmadik hullám a migráció célszágainak a változását hozta magával. A kilencvenes években a többségi románság migrációja elsősorban Spanyolországot, Olaszországot, Németországot és Franciaországot tekintette az emigráció célszágának. Mivel ezekben az országokban nagyságrenddel magasabb jövedelmek érhetőek el, mint Magyarországon, a magyarországi munkamigráció már kevésbé tűnt vonzósnak. Ez érintette a romániai magyarok külföldi munkavállalási stratégiáját is, és az ezredfordulót követően, amikor az EU legtöbb tagállamában vízummentessé vált a román állampolgárok belépése, az erdélyi magyarok egy részének a migrációja Magyarországról Nyugat-Európa irányába tolódott. Az Életünk Fordulópontjai Erdély (2006) szerint az erdélyi magyarok migrációs terveiben Magyarország és Nyugat-Európa egyaránt megjelent. Az alapvető különbség az volt, hogy Nyugat-Európát elsősorban a jobban szituált, jobban képzett, városi rétegek, Magyarországot pedig a tőkeszegény csoportok, a kistelepüléseken élők, és igen nagy arányban a magyar nyelvű romák preferálták. Az utóbbi negyven évben az erdélyi magyarok migrációs vesztesége 1964 és 1992 között 133 ezer fő, 1992 és 2002 között 106 ezer fő volt.

A *szlovákiai magyarság* vándormozgalma az erdélyihez képest kevésbé dokumentált, mert a hivatalos vándormozgalmi folyamatokban meg nem jelenő (rejtett) migráció nagyságrend-

¹⁸ Horváth, 2005, id. mű

¹⁹ Horváth István: *Az erdélyi magyar fiatalok Magyarország irányú tanulási migrációja, 1990–2000*. Erdélyi Társadalom, 2004. 2/2, 59–85. [Horváth 2004a], Gödri Irén–Tóth Pál Péter: *Bevándorlás és beilleszkedés*. KSH Népeségkutató Intézet, Budapest, 2005.

jét nem ismerjük. A nyolcvanas években a hivatalos vándorlási adatok tanúsága szerint a migráció elsődrendű célpontja – az akkor Szlovákiával egy államközösségbe tartozó – Csehország volt. Szlovákia Csehországgal szembeni migrációs egyenlege összességében 1980 és 1990 között minden évben negatív volt, míg a magyarok a Csehország felé irányuló migrációban valamivel a Szlovákián belüli arányuk alatt képviseltették magukat. A hivatalos adatok szerint az 1980–1990 közötti periódusban a magyarok migrációja elenyésző volt. A rendszerváltás után a kelet-európai nemzetállamoknak a migrációs mozgás regisztrálására való képessége nagymértékben lecsökkent, ami tovább nehezíti annak lehetőségét, hogy a szlovákiai magyarok migrációs egyenlegét rekonstruáljuk. A Magyarországi bevándorlók nagyon kis arányát teszik ki a Szlovákiából érkezők,²⁰ és valószínűsíthető, hogy jelentős számban akadnak közöttük, olyanok, akik megelőzően tanulmányaik okán költöztek (ideiglenesen) az anyaországba.²¹ Mindent tekintetbe véve, a szlovákiai magyarságnak a két utolsó census közt bekövetkezett migrációs népességvesztése 2 ezer főre becsülhető.

A volt Jugoszlávia területét illetően többféle migrációs folyamatnak volt hatása a magyar népesség demográfiai alakulására. Hogy a legkorábbival kezdjük, a hatvanas évektől kezdődően a volt Jugoszlávia munkaerőpiaca jelentős mértékben összekapcsolódott mindenekelőtt a német munkaerőpiaccal, aminek keretében államilag valamelyest ellenőrzött munkamigráció zajlott. Habár a hazatérést a jugoszláv hatóságok támogatták és szorgalmazták, a kitelepédést nem tudták megakadályozni. Ebben a folyamatban a kisebbségi nemzetiségekhez tartozók, köztük a magyarok is, nagyobb arányban vettek részt. A föderáció szétesését követő háború, az azt követő gazdasági krízis, és nem utolsósorban a növekvő kisebbségi létbizonytalanság következtében növekedett a nyugati célpontok irányában történő migráció, de ugyanakkor jelent meg Magyarország is mint célország. Gábrityné Molnár Irén szerint a vajdasági magyarságnak a kilencvenes évek során bekövetkezett migrációs vesztesége legalább 50 ezer főre tehető.²²

Egy másik, a migrációval kapcsolatos szempont ugyancsak a volt Jugoszlávia szétesésével van összefüggésben. A függetlenedés számos etnikai jellegű konfliktussal és etnikai kiválási folyamattal járt. Ez azt jelentette, hogy azok a jugoszláv nemzetiségek, amelyeket a szecesszió nem a saját tagállamukban talált, kisebb-nagyobb, esetenként erőszakos nyomásnak engedve többnyire abba a tagállamba vonultak vissza, amelynek címzetes (többségi) nemzetiségei voltak. Így a Vajdaságba a kilencvenes évek során zömében szerb nemzetiségű menekültek érkeztek. A menekültek érkezése megváltoztatta a nemzetiségi arányokat, etnikailag heterogénebbé téve bizonyos településeket.²³

Az alábbi táblázat mutatja a magyarok által lakott vajdasági községek etnikai térszerkezetének átalakulását. A feltüntetett 16 községben a magyarok aránya 28,6 százalékról 24,3 százalékra csökkent. Abszolút számban ez azt jelenti, hogy közel 40 ezer magyarral van kevesebb ezekben a községekben. A tényleges csökkenés ennél minden bizonnyal nagyobb, hisz egyrészt az 1991-

²⁰ Gödri-Tóth, id. mű, 24.

²¹ Szentannai Ágota: *A Magyarországon tanult fiatalok karrierkövetése*. Regio 2001/4, 113–131.

²² Gábrityné, id. mű.

²³ Badis, id. mű.

ben a magukat jugoszláv nemzetiségűnek vallók száma nagymértékben csökkent. Közöttük voltak olyanok, akik magukat magyarnak vallották. Másrészt a külföldön tartózkodók egy részét családtagjaik regisztráltathatták a népszámlálás során.

2. táblázat

A magyarok a jelentős magyar népességgel rendelkező Vajdasági községben²⁴

Község	1991			2001			Népességváltozás 1991–2001	
	Össz- népesség	Magyarok	%	Össz- népesség	Magyarok	%	Magyarok	Nem magyarok
1. Magyaránizsa	30.668	26.862	87,6	27.510	23.802	86,5	-3060	-98
2. Zenta	28.779	23.281	80,9	25.568	20.587	80,5	-2694	-517
3. Ada	21.506	16.625	77,3	18.994	14.558	76,6	-2067	-445
4. Bácsstopolya	40.473	26.185	64,7	38.245	22.543	58,9	-3642	1414
5. Kishegyes	14.394	8452	58,7	13.494	7546	55,9	-906	6
6. Csóka	15.271	8623	56,5	13.832	7133	51,6	-1490	51
7. Óbecse	42.685	23.224	54,4	40.987	20.018	48,8	-3206	1508
8. Szabadka	150.534	64.277	42,7	148.401	57.092	38,5	-7185	5052
9. Temerin	24.939	9646	38,7	28.275	8341	29,5	-1305	4641
10. Törökkanizsa	13.816	4676	33,8	12.975	3864	29,8	-812	-29
11. Szenttamás	17.365	4587	26,4	17.855	3920	22,0	-667	1157
12. Törökbecse	28.788	6165	21,4	26.924	5177	19,2	-988	-876
13. Zombor	96.105	15.397	16,0	97.263	12.386	12,7	-3011	4169
14. Nagyikinda	69.743	9874	14,2	67.002	8607	12,8	-1267	-1474
15. Nagybecskerek	136.778	17.264	12,6	132.051	14.211	10,8	-3053	-1674
16. Újvidék	265.464	20.245	7,6	299.294	15.687	5,2	-4558	38.388
Összesen	997.308	285.383	28,6	1.008.670	245.472	24,3	-39.911	51.273

A magyar népesség számának csökkenésével párhuzamosan a nem magyarok száma tehát 51.273 fővel nőtt. A nem magyar népesség (minden bizonnyal a szerb menekülteknek köszönhető) növekedése különösen Temerinben (30%), Újvidéken (15%), Bácsstopolyán (10%), Szenttamáson (9,1%), Óbecsén (7,7%), Szabadkán (5,9%), illetve Zomboron (5,2%) volt számottevő. Ugyanezek a községek azok, ahol a magyar nemzetiségűek arányának visszaesése a leglátványosabb volt. A nem magyarok száma csökkent a három, több mint háromnegyed részben magyar községben (Magyaránizsa, Zenta, Ada), illetve a bánsági régióban (Nagybecskerek, Nagyikinda, Törökbecse, Törökkanizsa). Ezekben a községekben a magyarok aránya is jóval nagyobb stabilitást mutatott.

A kárpátaljai magyarok migrációja a kilencvenes évek elején vette kezdetét. A Szovjetunió felbomlását követően, Ukrajna igen komoly gazdasági válsága közepette, a kárpátaljai magyarok számára a kishatárforgalom, az ehhez kötődő kereskedelem, illetve a határ menti magyar területeken történő időszakos munkavállalás kiemelt jelentőséggel bír(t). A véglegesen Magyarországra telepedők száma a vajdaságiak és erdélyiek mellett nem látványos. Arányait

²⁴ Forrás: Népszámlálási adatok

tekintve viszont a kilencvenes évek második felétől Kárpátalja jelenik meg leghangsúlyosabban a magyarországi bevándorlási statisztikákban,²⁵ és ebben a régióban Magyarország stabilan kiemelt migrációs cél-ország maradt. Miután Ukrajnán belül a magyarlakta területek elhelyezkedése teljesen periférikus (a magyarok többsége a magyar határ mentén, húsz kilométeres sávban él), illetve mivel a Magyarország és Ukrajna közötti gazdasági különbségek a többi környező országgal szemben nem csökkentek, az anyaország presztízse és vonzereje itt maradt meg a leginkább. Ehhez az is hozzájárult, hogy Ukrajna uniós integrációját illetően nem történt említésre méltó mozzanat. A kárpátaljai magyarok közül jelenleg is sokan kötődnek egzisztenciálisan a magyarországi lehetőségekhez (nyugdíjrendszer, időszakos munkavállalás), és ezen a vidéken szinte kizárólag Magyarország jelenik meg mint egyetlen lehetséges migrációs célország. Ez a belátható jövőben is valószínűleg így marad.

4. TERMÉSZETES NÉPMOZGALMI FOLYAMATOK²⁶

A Kárpát-medencei magyar közösségek természetes népmozgalmi folyamatait egyrészt az adott államok, másrészt Kelet-Európa általános demográfiai kontextusában értelmezhetjük. A halandóság és a termékenység alakulását egyaránt ez a két kontextus határozza meg.

4.1 Korszerkezet, halandóság

A hatvanas évek végéig a népesedés szempontjából alapvető modernizációs folyamatok játszódtak le minden kelet-európai országban.²⁷ E tekintetben döntő jelentőségű volt az egészségügyi intézményhálózat kiépítése (orvosi rendelők hálózata, állandó, helyben lakó személyzettel stb.), amely a falusi településekre is kiterjedt, és aminek a gyermekhalandóság vissza-

²⁵ Gödri–Tóth, id. mű, 170.

²⁶ Bár a természetes népmozgalmi folyamatok tekintetében a felhasználható adatsorok jellege eltérő, elvégezhető a különböző területek számszerű összehasonlítása. A nyers népmozgalmi mutatók tekintetében Szlovákiában rendelkezünk a leghosszabb időszorral, itt ugyanis a csehszlovák, majd a szlovák statisztikai hivatal a negyvenes évek végétől folyamatosan közölt népmozgalmi adatokat nemzetiség szerinti bontásban. Az egykori Jugoszláviában szintén közöltek népmozgalmi statisztikákat nemzetiségi bontásban, a kilencvenes évektől azonban ezek közzététele kevésbé rendszeres (Sebők, id. mű). A hiányzó adatokat itt Mirnics Károly és Sebők László becslései egészítik ki. Erdélyben az 1992 utáni periódusra vonatkozóan rendelkezünk népmozgalmi adatokkal, az ezt megelőző periódusra közvetett számítás segítségével következtettünk (lásd: Gyurgyík László–Kiss Tamás: *Párhuzamok és különbségek. A második világháború utáni erdélyi és szlovákiai magyar népességfejlődés összehasonlító elemzése*. EÖKIK, Budapest (megjelenés alatt).

²⁷ A modern (vagyis viszonylag alacsony gyermekhalandósággal és magas várható életkorral jellemezhető) halandósági viszonyok az egyes államokban különböző időpontban alakultak ki. A két világháború között Csehszlovákiában (és Magyarországon) volt jelentős a halandóság javulása, míg Romániában és Szerbiában e tekintetben nem sok minden változott. Ezekben az országokban az alapvető változás a második világháborút követő két évtizedben játszódott le.

szorításában kulcsszerepe volt.²⁸ A kommunista modernizáció első fázisában, az 1950-es és 1960-as években a kelet-európai államok az általános halandóság visszaszorításában is jelentős eredményeket értek el. A várható élettartam növekedése – a gyermekhalandóság csökkenése mellett – nagyrészt a modern orvostudomány eszközrendszerével viszonylag egyszerűen kezelhető betegségek (egyres járványos, illetve légúti megbetegedések) visszaszorításának volt köszönhető. Így az ötvenes, illetve hatvanas években a magas várható élettartamú észak- és nyugat-európai, valamint az alacsony szintet mutató kelet- és dél-európai országok között a különbség nagymértékben csökkent. Ez egyrészt annak volt tulajdonítható, hogy a hatvanas években a fejlett országok olyan magas várható élettartamot értek el, amit akkor úgy tűnt, nehéz meghaladni.²⁹ A másik oldalon (Kelet-Európában) az ötvenes-hatvanas években lejártszódott a modern egészségügyi ellátórendszer kiépítése, ami ezeket a magasabb értékeket itt is lehetővé tette. A hetvenes évektől az egykori szocialista blokk és Európa többi része közötti különbségek ismét növekedni kezdtek. Tágabb – kissé talán elnagyolt – perspektívában azt mondhatjuk, hogy a kialakuló különbségek abból adódtak, hogy Európa nyugati felén a modernizáció egy új – poszt-indusztriális – fázisa kezdődött el, egy sor olyan következménnyel, ami az életmódot nagymértékben átalakította. Kelet-Európában ez az újabb modernizációs váltás nem ment végbe. Józán Péter szerint „*a krónikus epidemiológiai krízis (...) az Elbától keletre – egy zsákutcás modernizációs fejlődés következtében – minden országban kialakult.*”³⁰

Az 1989 utáni periódusban a halálozás szempontjából két csoportra oszthatjuk a kelet-európai országokat. Az egyik csoportba tartozó országokban (Csehország, Lengyelország, Magyarország és Szlovákia) a születéskor várható élettartam növekedett a rendszerváltást követően. Más országokban (elsősorban a poszt-szovjet térségben, köztük Ukrajnában) erőteljes romlás volt tapasztalható. Románia és Szerbia e két csoport között helyezhető el.

A születéskor várható élettartam nemzetiség szerinti különbségei csak Erdélyben és Szlovákiában dokumentáltak,³¹ az egyes országok közötti különbségekből azonban sejthető, hogy a szlovákiai magyarok születéskor várható élettartama a legmagasabb, amit – ettől nem sokkal lemaradva – a vajdaságiaké, illetve az erdélyieké követ, míg Kárpátalján az életkilátások jóval kedvezőtlenebbek.³²

A nyers halandósági arányszám (1000 lakosra jutó elhalálozások számának) eltérése azonban a születéskor várható élettartam különbségei mellett a korstruktúra különbségeiből adó-

²⁸ Romániában például a gyermekhalandóság 1947 és 1965 között 200 ezrelékről 44 ezrelékre csökkent.

²⁹ Meslé, France: *Halandóság Kelet- és Nyugat-Európában: növekvő különbségek*. REGIO 2001/1. 163-175.

³⁰ Józán Péter: *A századéig halálozási viszonyainak néhány jellegzetessége Magyarországon*. In Cseh-Szombathy László–Tóth Pál Péter (szerk.): *Népesedés és népesedéspolitika*. Századvég Kiadó, Budapest, 2001. 293-309.

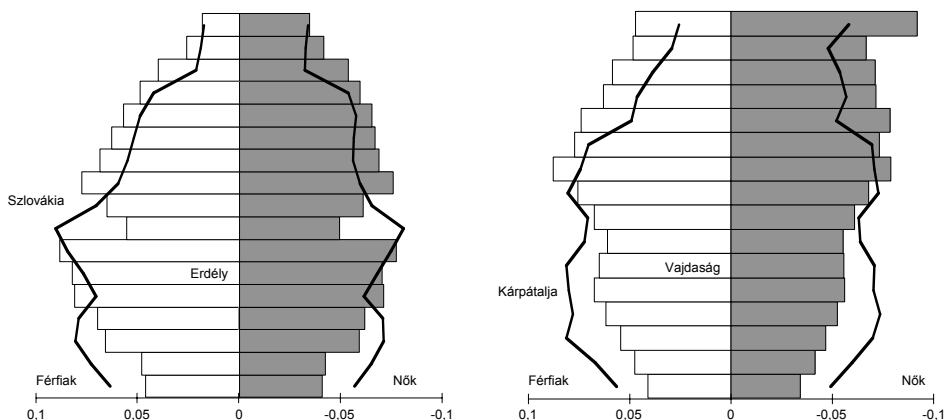
³¹ Csata István–Kiss Tamás: *Népesedési perspektívák. Az erdélyi magyar népesség regionálisan tagolt előreszámítása húsz és harminc éves időtávra*. Kriterion – RMDSZ Ügyvezető Elnökség, Kolozsvár, 2007. Gyurgyík–Kiss, id. mű.

³² 2006-ban a születéskor várható élettartam Szlovákiában 74,5, Szerbiában 73,5, Romániában 72,7 év volt, míg Ukrajnában 67,9 év. Erdélyben és Szlovákiában a magyarok születéskor várható élettartama nem tér el jelentős mértékben az országos átlagtól.

dik. E tekintetben egyértelműen a szlovákiai és a kárpátaljai magyarok vannak kedvezőbb helyzetben, míg a vajdaságiak korösszetétele a leginkább kedvezőtlen. (4. ábra)

4. ábra

A négy ország magyar népességének korösszetétele 2001/2002-ben
(ötéves korcsoportok)³³

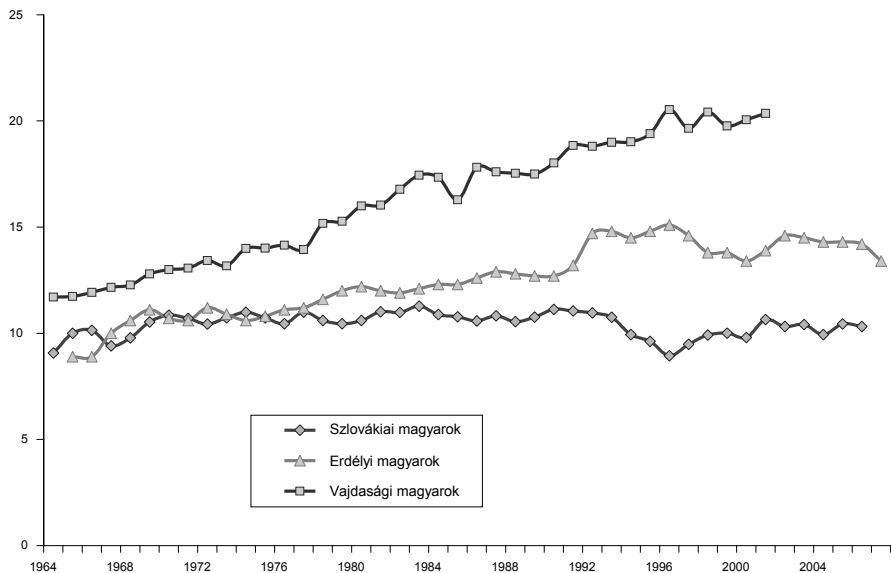

Az 5. ábrán látható, hogy a vajdasági magyarok nyers halandósági arányszáma már a hatvanas-hetvenes években jócskán meghaladta az erdélyi, illetve szlovákiai magyarokét. Ez – a Vajdaság alacsony termékenységgel összefüggésben – a korábban beindult előre-gedési folyamatok következménye. Erdély és Szlovákia között 1977 előtt a különbségek nem jelentősek. Az erdélyi magyarok halálozási arányszáma ezt követően kezdte megha-ladni a szlovákiai értéket. Ennek oka (amellett, hogy a romániai és csehszlovákiai életkilá-tások közötti különbségek megnövekedtek), hogy Erdélyben a születésszámok erősen visz-szaestek, ami a korstruktúrára kedvezőtlenül hatott. Ezt a hatást a nyolcvanas évek máso-dik felében bekövetkezett elvándorlási hullám tovább erősítette. A rendszerváltás utáni te-memes különbségek a korstruktúra eltérő alakulása mellett a születéskor várható élettartam a kilencvenes évek első felét jellemző megugrott különbségeinek köszönhetőek. Kárpátal-ján, ahol a korstruktúra viszonylag kedvező, a várható élettartam viszont minden bizony-nyal mindhárom régiónál alacsonyabb, a nyers halandósági arányszám az erdélyi és a szlo-vákiai érték között lehet.

³³ Forrás: Népszámlálási adatok

5. ábra

A nyers halálozási arányszám alakulása az erdélyi, szlovákiai és a vajdasági magyarok esetében³⁴

4.2 Születések, termékenység

A születésszámok, illetve a nyers születési együttható hullámszerűsége a női termékenység változását követi, ez utóbbit pedig Kelet-Európában az elmúlt fél évszázadban elsősorban makro-társadalmi és politikai tényezők határozták meg. A nemzetiségek közti különbségeket az határozta meg, hogy a különböző etnikumok ezekre a makro-változásokra milyen mértékben reagáltak különbözőképpen.

Kelet-Európában általános volt, hogy az ötvenes évek második felétől – miközben Nyugat-Európában még javában tartott a háborút követő *baby-boom* – meredeken esett a termékenység és a gyermekszám. A vizsgált országok közül Romániában a csökkenés következtében a teljes termékenységi együttható³⁵ (TFR) a generációs újratermelés szintje alá esett,³⁶ de a csökkenés máshol is látványos volt. A termékenység ötvenes-hatvanas években bekövetkezett csökkenését több egymással összefüggő tényezővel magyarázza a szakirodalom. Ezek között kulcsfontosságú a paraszti gazdaság felszámolása, amely a termelés mellett a gene-

³⁴ Forrás: Népmozgalmi adatok (Erdély 1992 előtti saját számítás)

³⁵ Ez azt mutatja meg, hogy az adott termékenységi viszonyok közt egy nő átlagosan hány gyermeket hoz(na) világra teljes termékeny életszakasza alatt.

³⁶ Modern halandósági viszonyok között 2,1 gyermekes átlagra van szükség ahhoz, hogy a következő generáció létszáma ne legyen alacsonyabb a szöveg forgóénál. Romániában 1965-ben a TFR 1,9 volt.

rációs reprodukciónak is keretet biztosított.³⁷ Másrészt a hagyományos paraszti stratégiák ellehetetlenedésével a falusi családok egyre nagyobb része a hagyományos keretek közül való kilépésben, pontosabban utódaik kiléptetésében látta a státuszreprodukciónak vagy a mobilitás útját. Ez az utódokba történő beruházásban olyan többletköltségeket jelentett, amely az utódok számának redukálása nélkül nem lett volna megvalósítható.³⁸ Harmadrészt a nők tömeges munkába állásával radikálisan átalakult a társadalmi nemi rendszer (*gender regime*). Ezek a tényezők mellett az abortuszpolitikának volt még kulcsszerepe. A sztálini Szovjetunióban 1935-ben vezettek be abortusztilalmat, amit a kommunista hatalomátvétel után Kelet-Európa államai is átvettek.³⁹ A tilalmat az ötvenes évek végén minden kelet-európai államban feloldották.

A hatvanas évek második és a hetvenes évek első felében, a születések számának csökkenésével párhuzamosan, a kelet-európai államok mindegyike pro-natalista népesedéspolitikai intézkedéseket vezetett be, az eszközök tekintetében azonban radikális különbségek figyelhetők meg. Csehszlovákiában inkább a pozitív ösztönzőket (gyermeket vállaló fiatal párok támogatása) részesítették előnyben, míg Romániában fokozatosan a büntetőjogi eszközökre helyezték a hangsúlyt. Az 1966/770-es dekrétum a lakosság számára váratlanul törvényen kívül helyezte az abortuszt, aminek következtében a termékenység (TFR) egyik évről a másikra 1,9-ről 3,7-re emelkedett, és ezzel ismét a harmincas évekre jellemző szintet ért el. A hetvenes évekre azonban ismét mutatkoztak az erőteljes csökkenés jelei, a népesedés-politika tehát inkább csak konjunkturális hatást ért el. Csehszlovákiában mérsékelten, de hosszabb távon növekedett a termékenység. Jugoszláviában a helyzet sajátos volt. Itt egységes népesedéspolitikáról már csak azért sem beszélhetünk, mert a különböző népcsoportok és régiók demográfiai viselkedése nagymértékben különbözött. A tárgyalt periódusban (hatvanas-hetvenes évek) a koszovói albánok vagy a boszniai muzulmánok esetében még jóval az egyszerű újratermeléshez szükséges fölött volt a termékenység, míg más etnikumoknál (köztük a magyaroknál) igen alacsony (minden bizonnyal a romániaiainál és a magyarországinál is alacsonyabb) szintre esett vissza.

A termékenység rendszerváltást követő alakulásával kapcsolatban három tényezőt érdemes kiemelni. Egyrészt a rendszerváltást mint egyben népesedéspolitikai váltást. Romániában a múlt rendszer represszív pro-natalista népesedéspolitikája után a kilencvenes éveket a népesedéspolitika hiánya jellemezte. Jugoszláviában, illetve Ukrajnában, ahol a korábbi államkeret is szétesett, szintén nem beszélhetünk semmilyen népesedés-politikáról. Szlovákiában (a Csehszlovák államkeret felbomlása ellenére) a változások fokozatosabbak voltak. Másrészt a rendszerváltást követően döntő jelentősége volt annak is, hogy ahol addig nem volt az, ismét legálissá vált az abortusz, másrészt megkezdődött a modern fogamzásgát-

³⁷ Lásd ezzel kapcsolatban Thomas, Willam I.–Znaniiecki, Florian: *A lengyel paraszt Európában és Amerikában. I. kötet*. Új Mandátum, Budapest, 2002. Macfarlane, Alain: *Az angol individualizmus eredete*. Századvég – Hajnal István Kör, Budapest, 1993.

³⁸ Turai Tünde: *A családstruktúra változása a szocializmus éveiben a Szilágyságban*. Erdélyi Társadalom, 2003/1, 85–101.

³⁹ Turai, id. mű.

lasi eszközök terjedése. Ennek a változásnak Románia esetében volt a legnagyobb jelentősége, hisz a fogamzásgátlási eszközök terjedését itt korlátozták a leginkább. Harmadrészt meg kell említeni, hogy a kilencvenes években bekövetkezett termékenységcsökkenés a szakirodalomban a gazdasági-politikai átmenet „áraként” jelent meg. E szerint a születésszám drasztikus visszaesése elsősorban a rendszerváltást kísérő társadalmi és gazdasági megrázkódtatással volt magyarázható. Az 1990-es fordulatot követően a társadalmi bizonytalanság, a kockázatok oly mértékben megnövekedtek, hogy a fiatal párok demográfiai viselkedése megváltozott: nem vállaltak gyermeket, vagy halasztották a gyermekvállalást. A *családalapítás halasztása* is nagyon hangsúlyosan jelen van. Ennek következtében felbomlott az a múlt rendszerben kialakult – Kelet-Európát általánosan jellemző – családmódel, amely korai (a húszas évek első felében bekövetkező) házasságkötés mellett a házasság első éveiben két gyermek vállalását irányozta elő.

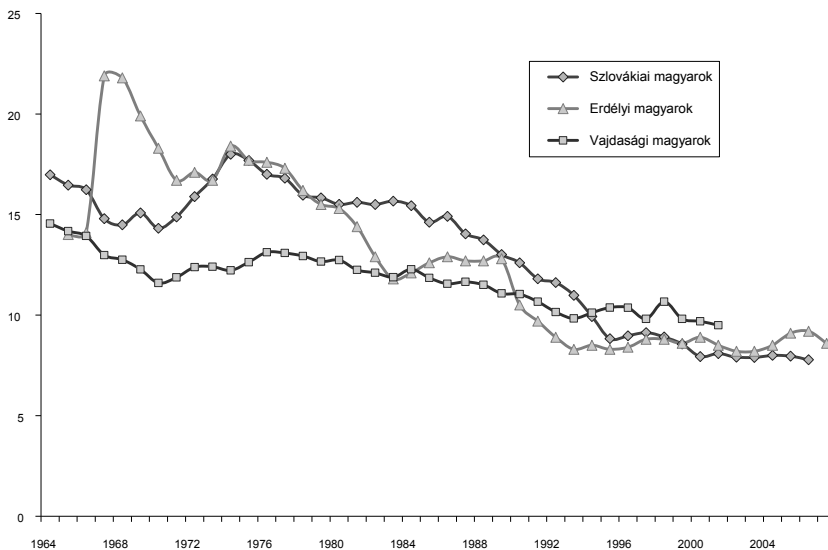
A hatvanas-hetvenes években a vajdasági magyarok születésszáma volt a legalacsonyabb. Ennek oka egyrészt az, hogy ez a régió (a Romániához tartozó Arad, Temes és Krassó-Szörény megyékkel, illetve Magyarország egyes déli területeivel együtt) hagyományosan a Kárpát-medence legalacsonyabb termékenységű területéhez tartozik. Másrészt az egykori Jugoszláviában (ahol a nagymértékű nemzetiségi és regionális különbségek mellett a termékenység országosan viszonylag magas volt) nem léptek életbe a szocialista tömb államaiban foganatosított népesedéspolitikai intézkedések. Az 1960-as évek első felében a erdélyi magyarok születési arányszáma is igen alacsony (a vajdasággal meg egyező) volt, ezt azonban az 1967-ben bevezetett népesedéspolitikai intézkedések teljesen megváltoztatták, aminek hatására 1966/1967-ben az erdélyi magyar nyers születési együttható 14,1-ről 21,4-re emelkedett. A vizsgált perióduson belül az 1967 és 1972 közötti öt év az egyetlen szakasz, amikor az erdélyi születési együttható jelentősen meghaladta a szlovákiaiét. A hetvenes évek elején, miután Csehszlovákiában is népesedéspolitikai intézkedésekre került sor, a szlovákiai magyar születésszám is emelkedni kezdett. Itt az intézkedések hatása a romániaiakkal szemben sokkal inkább hosszútávon nyilvánult meg. 1980 és 1995 között, annak ellenére, hogy a szlovákiai magyarok születési együtthatója folyamatosan csökkent, a születésszám jelentős mértékben az erdélyi (és természetesen a vajdasági) fölött volt.

A kilencvenes évektől a különbségek kiegyenlítődték, mi több a regisztrált adatok alapján a szlovákiai arányszámok voltak a legalacsonyabbak, a vajdaságiak pedig a legmagasabbak. Ebben azonban annak is szerepe volt, hogy míg Erdélyben a születési arányszámokat a gyermek bejegyzett nemzetisége, addig a Vajdaságban (és részben Szlovákiában) az anya nemzetisége alapján számolták.⁴⁰ A nyers születési együttható kárpátaljai nemzetiség szerint bontott értékét nem ismerjük, azonban feltételezhetjük, hogy az a rendszerváltást követően itt volt a legmagasabb (6. ábra).

⁴⁰ Az anya nemzetisége és a gyermek regisztrált nemzetisége között a vegyes házasságok miatt jelentős az eltérés.

6. ábra

A nyers születési együttható alakulása az erdélyi, szlovákiai, és a vajdasági magyarok esetében⁴¹

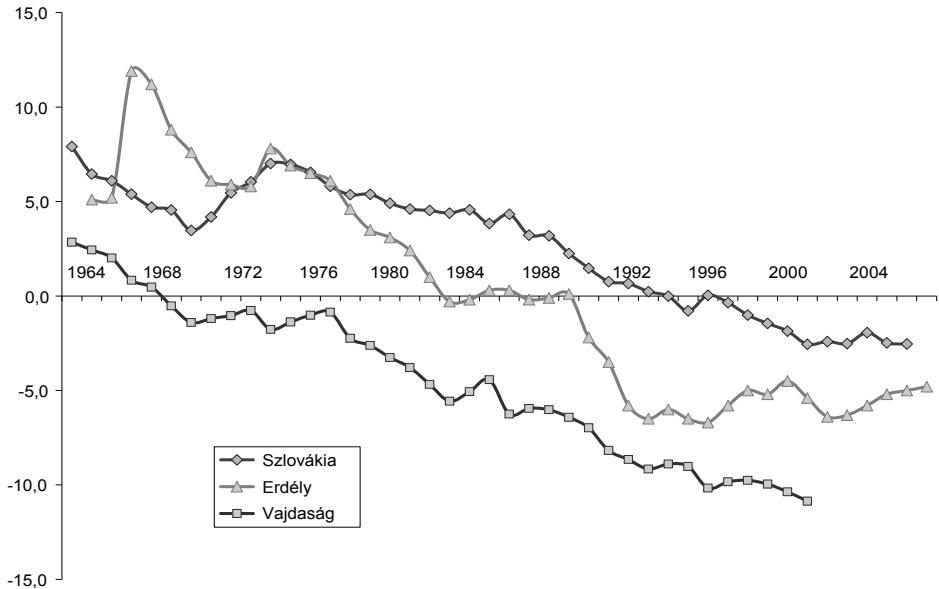
4.3 Természetes szaporodás

Megállapítható tehát, hogy a nyers halandósági együttható a hatvanas évektől a Vajdaságban volt a legmagasabb, Szlovákiában pedig a legalacsonyabb. A nyers születési arányszám ezzel szemben – legalábbis a kilencvenes évek közepéig – a Vajdaságban volt a legalacsonyabb, az 1967 és 1972 közötti periódust leszámítva pedig Erdélyben alatta maradt a szlovákiai értékeknek. Ennek következtében Szlovákiában 1964 és 2006 között összességében jóval kedvezőbb volt a magyarok természetes népmozgalmi egyenlege, mint a másik két területen. A Vajdaságban a természetes fogyás a hatvanas évek végén kezdődött. Erdélyben a magyarok természetes népmozgalmi egyenlege 1983 és 1989 között gyakorlatilag 0 körüli volt, majd 1990-től kezdődően elkezdődött a népesség nagyarányú természetes fogyása. Szlovákiában a nyolcvanas években a magyarok természetes népmozgalmi egyenlege pozitív volt, és a népesség természetes fogyása csak 1994-től kezdődött el.

Az utóbbi évekre a termékenység különbségei nagymértékben kiegyenlítődték, a születéskor várható élettartam pedig (Kárpátalját leszámítva) közeledett egymáshoz. A jövőbeli természetes népmozgalmi folyamatokat azonban nagymértékben meghatározza a korösszetétel eltérése. Ennek következtében a leginkább kedvezőtlen népesedési kilátásokkal a vajdasági, a legkedvezőbbel pedig a kárpátaljai és szlovákiai magyar népesség rendelkezik (7. ábra).

⁴¹ Forrás: Népmozgalmi adatok (Erdély 1992 előtt saját számítás)

7. ábra

A természetes szaporulat alakulása az erdélyi, szlovákiai és a vajdasági magyarok esetében⁴²

5. AZ ETNOKULTURÁLIS REPRODUKCIÓ

A kisebbségek demográfiai elemzésekor felmerül a kérdés, hogy a demográfiai értelemben vett reprodukción túl, milyen mértékben termelődnek újra az adott csoportot jellemző kulturális készségek, illetve a hozzá kapcsolódó etnikai/nemzeti kötődések.⁴³ A Kárpát-medencei magyar közösségek esetében két olyan kiemelt kockázati kontextus létezik, amely az etnikai reprodukció esélyeit nagymértékben csökkenti: az etnikai szórvány és a vegyes házasság.

Szórványosodás alatt nem egyszerűen (és elsősorban nem) azt értjük, hogy a magyar népesség aránya egy adott településen vagy régióban lecsökken. A szórványosodás lényege szociológiailag abban ragadható meg, hogy amennyiben magyar népesség adott területen egy kritikus szám, illetve arány alá csökken, akkor az adott településen (kiszórvány) belül a magyar nyelvű intézmények, kulturális gyakorlatok háttérbe szorulnak. Ezen belül is kritikus pont, ha ezek a gyakorlatok a privát szférába szorulnak vissza, és immár nem közösségi megnyil-

⁴² Forrás: Népmozgalmi adatok (Erdély 1992 előtt saját számítás)

⁴³ Demográfiai értelemben egy népesség reprodukciója elsősorban a női termékenység függvénye, e mellett azonban a népesség halandósága is befolyásolja, hisz nem mindegy, hogy egy adott évben született generáció hányad része éri meg a reprodukzív életszakasz végét. Hasonlóképpen amennyiben egy népességet területileg (is) meghatározunk, akkor a népességreprodukció a vándorlásnak is függvénye.

vánulásként léteznek.⁴⁴ A szórványosodás tehát nem egyszerűen a magyarság lélekszámának, számarányának valamilyen küszöb alá történő csökkenését jelenti, hanem azt, hogy az ilyen helyzetbe került magyar közösségek a mennyiségi tények okán nem tudják fenntartani a magyar identitás reprodukciója szempontjából fontos intézményeket. Nincs elegendő gyerek, hogy magyar nyelvű oktatást szervezzenek. Nincs elegendő személy, akivel közösségi problémákat magyarul lehetne megvitatni. A fiatalok esetében nincs elegendő más nemű magyar személy, aki a párválasztás során szóba jöhetne stb.

Az etnikailag vegyes házasságok másik irányból jelentenek kockázatot a magyar etno-kulturális sajátosságok újratermelésére. A vegyes házasságok a homogám házassággal szemben egy olyan szocializációs közeg, ahol különböző jellegű kulturális gyakorlatok élnek együtt. Ilyen esetben elvileg adott a köztes, „hibrid”-identitások lehetősége. A kutatási tapasztalatok azonban arra utalnak, hogy ezek megnyilvánulási területe korlátozott. Az additív jellegű kulturális kötődések leginkább a privát szférában nyilvánulhatnak meg, a nyilvános diskurzust és a személyes biográfiát is meghatározó intézményeket azonban a vagylagos identitások és választási kényszerek uralják. Ebben a kontextusban pedig azt mondhatjuk, hogy a vegyes házasságokon belüli etnikai szocializáció végeredménye a négy magyar közösség egyikében sem kiegyenlített, a vegyes házasságokból kikerülő személyek életútja nagyobb eséllyel gravitál a többségi hálózatok és intézmények irányába.

A két jelenség, a szórványosodás és a vegyes házasságok, egymásra kölcsönösen ráerősítenek. A vegyes házasságok elsősorban ott jelennek meg nagy arányban, ahol a magyar nyelv és kultúra már kiszorult a nyilvános társadalmi terekből. Ez pedig a vegyes házasságon belüli szocializáció kiegyensúlyozatlanságát (a többség irányába mutató végkifejtését) fokozza.

5.1 Tömb és peremvidék

Mint említettük, a szórvány nem pusztán mennyiségi fogalom. Ennek megfelelően különbséget kell tenni a *szórványban élő személyek* és szórványban élő közösségek között. Az első esetben kisszámú magyar él egy (viszonylag) nagy lélekszámú településen. Ezek az emberek általában nem vesznek részt magyar jellegű közösségi megnyilvánulásokon, illetve nem tartanak fenn magyar jellegű intézményeket (pl. vallási gyülekezet). Ide soroljuk azokat településeket, ahol a magyarok aránya 10 százalék, a lélekszám pedig 100 fő alatt van.

A *szórványközösségek* kategóriájába azok a települések tartoznak, ahol a magyar etnikum részaránya 10 százalék alatti, de 100 fő feletti. Itt a népességszám meghalad egy kritikus határt, ezért elvben esélye van – főleg a nagyobb városokban – a magyar kulturális gyakorlatok és etnikus kapcsolatok intézményesülésének.

⁴⁴ Ilyen helyzetekben a magyar identitás újratermelése a családi szintekre húzódik vissza, a nyilvános térben a kulturális megnyilvánulások a többségi nyelven és a többség kulturális hagyományainak megfelelően zajlanak. A nem magyaros kulturális megnyilvánulások a nyilvános viselkedés modelljeiként érvényesülnek, növelve ezen (nem magyar jellegű) kulturális megnyilvánulási formák, modellek státusát, vonzerejét.

A 10 százalék feletti, de 50 százalék alatti magyar népességarány már nagyobb mozgásteret tesz lehetővé a *kisebbségi közösségek* számára. Az oktatási, kulturális intézmények, szomszédsági közösségek, magyar jellegű hálózatok, elvben kiterjedt privát jellegű magyar világok működtetését teszik lehetővé. Igaz, a nyilvános szféra nyelve többnyire a többségi nyelv. Ez dominál a munkahelyen, ezen szólítanak meg idegeneket az utcán, beszélnek az üzletekben. Ezekben a településeken a többségi nyelv ismerete és nyilvános használata nemcsak gyakorlat, hanem olyan norma, amelyet a többség különböző formákban (és nemegyszer a kisebbségi nyelvhasználat ellenében) érvényesíteni próbál.

A *magyar többségek* (ahol 50-80 százalék a magyarok aránya) már fokozatosan érvényesítik a magyar nyelv nyilvános jellegét, és az önkormányzati intézményeket és erőforrásokat többkevesebb sikerrel a magyar identitás újratermelődésének a szolgálatába állítják. Ez ugyanakkor konfliktust okozhat a helyileg kisebbségben levő, de általában közvetett vagy közvetlen megerősítésnek örvendő többségi közösségekkel.

A *magyar dominancia* kategória alatt azt a demográfiai, nyilvánosság- és intézményszervező szituációt jelöljük, amikor nincs etnikai törés a magánélet, a nyilvánosság és a közigazgatás intézményes szférái között. Egy Székelyföld szívében fekvő községben a kapuján kilépő magyar embernek napi ügyes bajos dolgainak intézése közben egyszer sem kell nyelvet váltania, és a közigazgatási intézmények viszonylatában sem szembesül etnikai terminusokban értelmezhető töréssel. Ide azokat a településeket soroljuk, amelyekben a magyarok aránya meghaladja a 80 százalékot.

Erdélyben az etnikai térszerkezet legfőbb sajátossága, hogy a magyar népesség nem a Magyarországgal határos sávban koncentrálódik. A magyar határtól viszonylag jelentős távolságra található a 600 ezres székelyföldi tömb, amely egyben a legnagyobb határon túli magyarlakta térség. Itt a térszerkezet a magyar jellegű közigazgatási intézményszervezés egyedülálló perspektíváját teszi lehetővé, például a két magyar jellegű megye (Hargita és Kovászna) igazgatása esetében. Erdélyben még vannak magyar dominanciával szerveződő megyei közigazgatási egységek (Szatmár és Maros megyék), de a székelyföldi megyék specifikuma pontosan abban áll, hogy a magyarság olyan demográfiai helyzetben van, hogy a megyei szintű intézményszervezés a más szintű intézményszervezésekkel törésmentes folyamatosságban zajlik. Ugyanakkor Erdélyben számszerűen és arányában is jelentős magyar nemzetiségű népesség él helyi szinten kisebbségben (közel 500 ezer fő, 36 százalék), illetve szórványban (118 ezer fő, 8,5 százalék). A kisebbségben, illetve szórványban élők aránya ennél egyedül a vajdasági magyarok között magasabb.

A *szlovákiai magyarság* által lakott vidékek etnikai térszerkezetét az erős területi koncentrátság határozza meg. A 2001-es népszámlálás szerint 76,1 százalékuk élt magyar többségű településen. Ugyanakkor a kilencvenes években jelentős változások következtek be. Míg ugyanis 1991-ben még a magyarok többsége (52,2 százaléka) a 80 százalék feletti többségű kategóriában élt, aminek aránya 34,2 százalék volt, időközben az alacsonyabb többségű kategóriák aránya megnőtt. A szlovákiai magyarok döntő többsége, 98,9 százaléka 25 járásban élt, ugyanakkor járási szinten csupán a dunaszerdahelyiben és a komáromiban alkotott többséget. A dél-nyugat szlovákiai régió egyben az a terület, ahol a közigazgatási határok át-
szabásával könnyen kialakítható lenne egy magyar többségű középszintű közigazgatási egy-

ség, ahol a viszonylag jelentős regionális központok egy része (Komárom, Dunaszerdahely) is magyar többségű. Máshol ez csupán a járásszékhely melletti kisebb, periférikus elhelyezkedésű kisvárosokról mondható el. A szlovákiai magyar népességet egyben a rurális települések dominanciája jellemzi.

A *vajdasági magyarok* közel fele (48,7 százalék) élt magyar többségű helységeken, több mint egyharmaduk 10-50 százaléknyi magyar lakossággal bíró településeken. A szórványban élők aránya itt a legmagasabb, és ez azt jelenti, hogy a délvidéki magyarok település-szerkezete volt a leginkább kedvezőtlen a négy nagy régió közül. A középszintű közigazgatási egységek közül az Észak-bánsági és az Észak-bácskai körzetben vannak relatív többségben (43,6, illetve 47,4 százalék). Amennyiben a két kerület között szétosztott bácskai községeket egy közigazgatási egységben vonnák össze, kialakítható lenne egy abszolút magyar többségű kerület. A községek szintjén magyar abszolút többségű Magyarkanizsa (86,5 százalék), Ada (82,9 százalék), Zenta (78,1 százalék), Bácsstopolya (58,9 százalék), Kishegyes (55,9 százalék) és Csóka (51,6 százalék), illetve relatív magyar többségű Óbecse (48,8) és Szabadka (38,5 százalék).

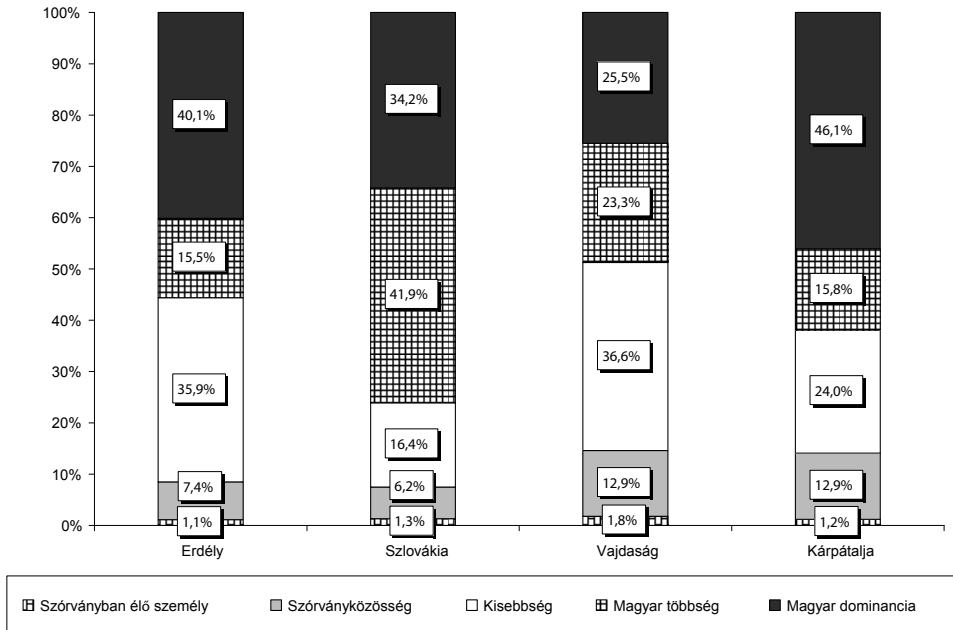
Kárpátalján a magyarok több, mint 60 százaléka magyar többségű településeken él, ebből 46,1 százalék a minősített többségű, azaz 80%-nál nagyobb arányban magyarlakta településeken, ugyanakkor nem elhanyagolható a 10 százaléknál kisebb arányú szórványokban élők aránya sem. A rurális jellegű települések itt is dominálnak, ennek következménye, hogy a kárpátaljai magyarok közel fele 80 százalék feletti magyar többségű településen él. A városokban ugyanakkor (Beregszászt leszámítva) a magyarok nem képviselnek jelentős arányt, és csak egy járásban, a beregszásziban adják a népesség többségét.

A 8. ábra a négy országot hasonlítja össze magyarlakta települések etnikai térszerkezete szempontjából. Látható például, hogy Kárpátalján a magyar dominanciájú, míg Szlovákiában a magyar többségű településen élők aránya a legnagyobb. E két területen azonban a magyarok által lakott települések zömében rurális jellegűek és nem szerveződnek középszintű közigazgatási egységekbe (ez alól a beregszászi, illetve a komáromi és dunaszerdahelyi járasok képeznek kivételt). Kárpátalján ugyanakkor jelentős azok aránya is, akik szórvány jellegű településeken élnek. Az identitásreprodukciónak környezeti kockázataival tehát itt is számolni kell.

A szórványosodás kiemelkedően magas a Vajdaságban, ahol a magyar identitásreprodukciónak szempontjából általában véve a legkedvezőtlenebb a térszerkezet. Az itteni magyarok több, mint fele kisebbségi közösségekben, vagy szórvány jellegű helyzetben él, és relatíve itt a legkisebb az aránya az olyan jellegű magyar településeknek, ahol megvannak a demográfiai előfeltételei egy olyan helyi (vagy kistérségi) szintű társadalomszerveződésnek, amelyen belül nincs etnikai jellegű törés a magánélet, a nyilvánosság és a közigazgatás intézményes sférái között.

Ebből a szempontból talán Erdély van a legkedvezőbb népességszerkezeti helyzetben. A népességnek több mint negyven százaléka él olyan magyar településeken, amelyek zöme olyan átfogó, megyei szintű közigazgatási struktúrák részeit képezi, amelyek intézményes erőforrásait magától értetődő és problémamentes módon állíthatják a magyar jellegű identitásreprodukciónak szolgálatába. Viszont a számában legkiterjedtebb szórvánnyal is Erdélyben kell számolni, és ez arányában is jelentős súlyt képvisel a magyar közösségen belül.

8. ábra

A magyarlakta települések etnikai térszerkezete a négy országban⁴⁵

5.2 A vegyes házasságok és az etno-kulturális reprodukció

Az egyes magyar közösségek (illetve az egyes országok) esetében nagyon eltérő az etnikai vegyes házasságok kutatottsága. A legjelentősebb kutatási tradíció az egykori Jugoszláviát jellemezte, ahol a hatvanas évektől viszonylagos rendszerezettséggel közöltek adatokat és elemzéseket az etnikai exogámiáról.⁴⁶ Ezeknek a kutatásoknak az eredményei – részben a balkáni háborúk okán – a nemzetközi szakirodalomba is beépültek.⁴⁷ Szlovákiában a vegyes házasságkötések alakulását szintén ismerjük az ötvenes évektől kezdődően.⁴⁸ Romániában ezzel szemben az etnikai endogámia vizsgálata csak az ezredfordulót követően kezdődött el, és az idősorok is csak a kilencvenes évek elejéig mennek vissza (9. ábra).

⁴⁵ Forrás: Népszámlálási adatok

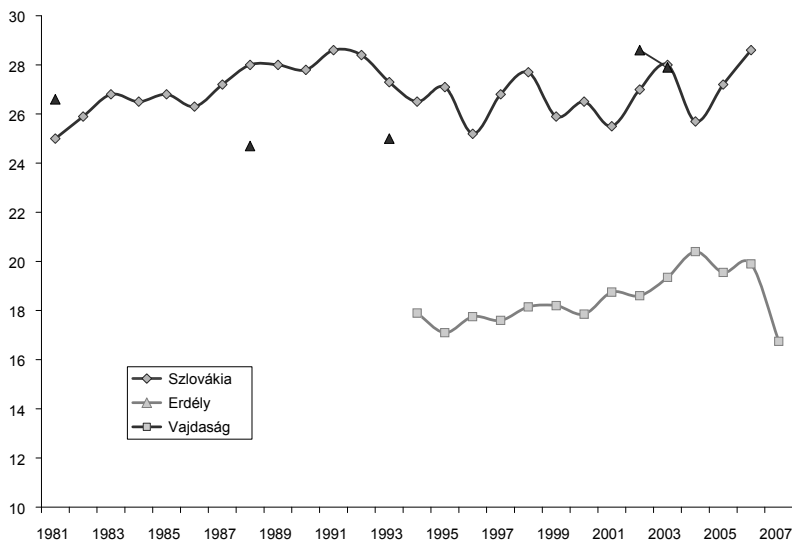
⁴⁶ Lásd Petrovic, Ruza: *Ethnically mixed marriages in Yugoslavia*. Sociologija, 1970 [1966] (selected articles), 85-200.

⁴⁷ Lásd Botev, Nicolai: *Where East Meets West: Ethnic Inter-marriage in the Former Yugoslavia 1962 to 1989*. American Sociological Review, 1994. Vol. 59, 461-480.

⁴⁸ Ziegenfuss, Vladimír: *Národnostní smíšenost manželství v ČSSR*. Demografie 1966/1, 28-35.

9. ábra

A vegyes házasságok aránya a házasságra lépő magyarok között Erdélyben, Szlovákiában és a Vajdaságban⁴⁹

Annak ellenére, hogy az egyes térségek vonatkozásában eltérő minőségű információ áll a rendelkezésünkre, kimutatható, hogy a vegyes házasságok aránya a múlt század közepéhez viszonyítva (ötvenes/hatvanas évek) mind a négy vizsgált régióban növekedett.

Erdélyben az 1977-es népszámlálás szerint (házasságban élő) magyarok 9,8, 1992-ben 11,6, 2002-ben 11,9 százaléka élt vegyes házasságban. A házasságkötésre vonatkozó éves adatok is inkább emelkedő tendenciát mutatnak, habár ez nem feltétlenül a román-magyar vegyes házasságok arányának növekedését, hanem a külföldiekkel kötött házasságok gyakoriságának emelkedését mutatja. Jelentős különbség van a népszámlálások és az éves népmozgalmi adatok által regisztrált értékek között (11-12 százalék vs. 17-19 százalék). Ez egyrészt annak tudható be, hogy a népszámlálás az összes fennálló házasságra vonatkozik, így a korábbi (az endogámia magasabb arányával jellemezhető periódusokban megkötött) házasságokra is. Másrészt az adatok arra engednek következtetni, hogy a vegyes házasságok nagyobb eséllyel bomlanak fel, mint a homogám házasságok. Területi elterjedtségét nézve az erdélyi magyarok által kötött vegyes házasságok nagyon egyenlőtlenül oszlanak meg. Az exogámia leginkább Temes, Szeben, Hunyad és Krassó-Szörény megyékben jellemző, ahol a megkötött házasságok több mint fele ilyen jellegű. A vegyes házasságok aránya más dél-erdélyi és bánási megyékben is egyharmad fölött van. Az abszolút számokat tekintve azonban Közép-Erdélyben (Kolozs, Maros) és a Partiumban (Bihar, Szatmár, Szilágy) kötik a legtöbb vegyes házassá-

⁴⁹ Forrás: Népmozgalmi adatok

got. Ezeken a területeken a magyar népesség száma és aránya jelentős (17-40 százalék), a vegyes házasságok aránya pedig 10 és 25 százalék között mozog.⁵⁰

Szlovákiában az 1980-as népszámlálás szerint a vegyes házasságok aránya 15,5 százalék, 1991-ben 17,8 százalék volt. A 2001. évi népszámlálást követően már nem közöltek adatokat a házaspárok etnikai hovatartozás szerinti összetételéről, de valószínűleg nem vagyunk messze a valóságtól, ha feltételezzük, hogy a magyarok körében a vegyes házasságok aránya 2001-ben 20 százalék körül lehetett. A népmozgalmi adatok alapján elmondható, hogy Szlovákiában a magyarok által évente megkötött exogám párkapcsolatok aránya az 50-es évektől (1951-1953: 16,3 százalék) a rendszerváltást követő évekig csaknem folyamatosan növekedett (1991-1993: 28,1 százalék). Az utóbbi években a vegyes házasságok aránya inkább stagnál. A vegyes házasságkötések arányát a településeken élő magyarok aránya jelentős mértékben befolyásolja. A kerületek szerint bontott adatok azonban aligha képesek a települések etnikai jellege szerint differenciálni. Annyi megfigyelhető, hogy a magyarok legnagyobb arányban a Pozsonyi kerületben kötnek vegyes házasságot (2006-ban 70,6 százalék), ahol a arányuk igen alacsony (4,6 százalék). Legalacsonyabb a magyar részvételű vegyes házasságkötések aránya a Nagyszombati kerületben (2006-ban 15,4 százalék). A magyar párú vegyes házasságkötések aránya viszonylag magas a Kassai kerületben (37,7 százalék), közepesen magas a Nyitrai kerületben (27,3 százalék), s ennél alacsonyabb a Besztercebányai kerületekben (25,4 százalék).

Jugoszláviában a vegyes házasságok viszonylag elterjedt jelenségnek számítottak. Vajdaság volt az a térség, amelyen belül a vegyes házasságok aránya az egész (volt) Jugoszlávián belül a legmagasabb volt, és a huszadik század második felében (legalábbis a kilencvenes évekig) folyamatosan növekedett.⁵¹ Az 1981-es népszámlálásakor a magyar házaspárok között 15-16 százalék körül volt a vegyes házasságban élők aránya. Népmozgalmi adataink az 1981-es, 1987-es, 1993-as, illetve 2002/2003-as évekre vannak.⁵² E szerint 1981-ben a vegyes házasságok aránya 27, 1987-ben és 1993-ban 25, 2002-ben 29, 2003-ban pedig 28 százalék volt. Azt mondhatjuk tehát, hogy a vegyes házasságok aránya, amely más határon túli területekhez viszonyítva magasabb volt, a délszláv állam szétesésének kontextusában valamelyest csökkent, majd az ezredforduló utánra ismét növekedett.

Kárpátalja esetében nincsenek vegyes házasságokra vonatkozó közvetlen információink. A régió társadalmával foglalkozó szakirodalom szerint a vegyes házasság elterjedt jelenség Kárpátalján.⁵³ Ugyanakkor, ha tekintettel vagyunk a kárpátaljai magyar lakosság etnikai térszerkezetére (jelentős részarány él szórványhelyzetben), van okunk feltételezni, hogy a házasságkötések legalább 8-10 százaléka vegyes házasság.

⁵⁰ Lásd bővebben Horváth István: *Az etnikailag vegyes házasságok az erdélyi magyar lakosság körében: 1992-2002*. In Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Kriterion – RMDSZ Ügyvezető Elnökség, Kolozsvár, 2004. 235–257.

⁵¹ Botev, id. mű, 469.

⁵² Az adatok Mirnics Károly hivatkozott tanulmányából, illetve a Badis Róbert által rendelkezésünkre bocsátott adatsorokból származnak.

⁵³ Sasse, Gwendolyn *The "New" Ukraine: A State of Regions*. In Hughes, James–Sasse, Gwendolyn (eds.): *Ethnicity and Territory in the Former Soviet Union. Regions in Conflict*. Routledge, London, 2002. 69-100.

A vegyes házasságok aránya tehát a szlovákiai és vajdasági magyarok körében jóval magasabb, mint Erdélyben. A vonatkozó szakirodalom az etnikai endogámia/exogámia arányát három tényező függvényeként ábrázolja. Ezek az egyéni preferenciák, a csoportnormák, valamint a strukturális kényszerek.⁵⁴ Az első kettő (kisebb vagy nagyobb intenzitással) mindig az etnikai homogámiát támogatja, a harmadik – vagyis a strukturális kényszerek (pl. a csoport kis mérete, szórt településszerkezete) – azonban ez ellen hathat. A szlovákiai magyarok viszonylatában azt érdemes kiemelni, hogy – miután a magyarok itt élnek a leginkább koncentráltan – a vegyes házasság irányába ható strukturális kényszerek itt a leggyengébbek. Ehhez képest a vegyes házasságok aránya jóval magasabb, mint Erdélyben, és gyakorlatilag meg egyezik a Vajdaságban tapasztalt arányokkal. Így a vegyes házasságok magasabb aránya a kisebb szlovák-magyar társadalmi távolságra utal.

Ami a vegyes családokon belül etnikai szocializációt illeti, egyrészt azt vizsgálhatjuk meg, hogy az ilyen családokban a szülők a gyermekek mekkora hányadát sorolják be a különböző adatfelvételek alkalmával magyarnak. Erdélyben erre vonatkozóan népszámlálási adataink vannak, amelyek szerint a vegyes házasságban élő gyermekek egyharmadát magyarnak, kétharmadát románnak regisztrálják a szüleik. Az egyensúlyi helyzet 50-50 százalék esetében állna fel, így a vegyes házasságokon belül a veszteségek és nyereségek mintegy kiegyenlítенék egymást. Mivel azonban ez nincs így, a felerészben magyar szülőkkel rendelkező gyermekek száma és a magyarként bejegyzett gyermekek száma között különbség lesz. Ezt a különbséget, ami a demográfiai és etno-kulturális értelemben vett reprodukció közti eltérést fejezi ki, a vonatkozó vizsgálatok az intergenerációs asszimiláció indexeként értelmezték.⁵⁵ Ez Erdélyben 6,7 százalék, ami annyit tesz, hogy a demográfiai értelemben vett reprodukció 93,3 százaléka járul hozzá a magyar népesség generációs újratermelődéséhez, míg 6,7 százaléka asszimilációs veszteségként írható le.

Szlovákiában a vegyes házasságokon belüli szocializációról csupán *survey adataink* vannak.⁵⁶ Ez alapján a vegyes házasságban felnőtt személyek 80 százaléka a szlovák, 20 százaléka a magyar nemzetiséggel azonosul. A vegyes házasságok magasabb aránya mellett ez az intergenerációs asszimilációs veszteség az erdélyinél jóval nagyobb (mintegy 15-16 százalékos) arányát jelenti. Hozzá kell azonban tennünk, hogy annak ellenére, hogy a magyar nemzetiséggel való azonosulás tekintetében Szlovákiában a helyzet kedvezőtlenebb, a magyar-nyelvi kulturális készségek minden bizonnyal a szlovákiai vegyes házasságokon belül jobban átöröklődnek. Eerre utal, hogy Dél-Szlovákia magyar lakta kistérségeiben a magukat szlováknak vallók között igen jelentős a magyar anyanyelvűek aránya. A magyarul is beszélőké ennél vélhetően még jelentősebb. A magyar népesség etno-kulturális reprodukciójának vegyes házassá-

⁵⁴ Kalmijn, Matthijs: *Intermarriage and Homogamy. Causes, Trends, Patterns*. Annual Review of Sociology, Vol. 24 (1998), 395–421.

⁵⁵ Szilágyi N. Sándor: *Észrevételek a romániai magyar népesség fogyásáról, különös tekintettel az asszimilációra*. Magyar Kisebbség 2002/4. 64–96. Szilágyi N. Sándor: *A szórványmagyarság: probléma vagy ürgy*. In Uő.: *Miegy-más*. Kalota Kiadó, Kolozsvár, 2004. [1997.] 476-494.

⁵⁶ Gyurgyík László: *Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében*. Kalligram, Pozsony, 2004.

gokból adódó csökkenése, amennyiben a nyelvi-kulturális készségek generációs átadását nézzük, tehát nem biztos, hogy Szlovákiában a legnagyobb.

A *Vajdaságot* illetően nem fértünk hozzá aktuális forrásokhoz. Mirnics Károly már idézett adatai szerint 1981-ben a vegyes házasságból származó gyermekek 44 százalékát regisztrálták magyarként.⁵⁷ Feltehető, hogy az etnikai térszerkezet azóta bekövetkezett átalakulása miatt ez az arány átalakult, és az erdélyi egyharmados arányhoz lehet közelebb. Ezzel számolva az intergenerációs asszimilációs veszteség 11 százalék körüli lehet.

5.3 Az etnokulturális reprodukció esélyei

Minél nagyobb egy adott közösségen belül a szórványhelyzetben, illetve a vegyes házasságban élők aránya, annál inkább lecsökken az etno-kulturális reprodukció, illetve annál nagyobbak az ezt érintő kockázatok. Talán Felvidék az a régió, ahol ez a kockázat a legnagyobb mértékű, mégpedig elsősorban a vegyes házasságok magas aránya miatt. Óvatos becsléssel azt lehet mondani, hogy a jelenleg termékeny generációk közel egyötöde esetében vethető fel, hogy utódaik szintjén a magyar etnokulturális identitás nem lesz domináns. Habár hiányosak az információink, de az etnikai térszerkezetben az utóbbi évtizedben bekövetkezett változásoknak, illetve a vegyes házasságok feltehető (újbóli) növekedésének betudhatóan a Vajdaságban is a szlovákiaihoz hasonlítható a helyzet. Erdélyben, annak ellenére, hogy jelentős számban élnek magyarok szórvány és interetnikus közegben, a vegyes házasságok aránya alacsonyabb. Itt azonban az etno-kulturális reprodukció csökkenése regionálisan nagymértékben különbözik. Az asszimilációs folyamatoknak kitett csoportok elsősorban a dél-erdélyi és bányászati régiókban tömörülnek. Kárpátaljára vonatkozóan, az adathiány okán, még a nagyon merész becslések sem lennének megalapozottak.

6. A KISEBBSÉGI MAGYAR KÖZÖSSÉGEKET ÉRINTŐ DEMOGRÁFIAI FOLYAMATOK ÉS VÁRHATÓ TRENDEK

Miután tárgyaltuk a migrációs és természetes népmozgalmi folyamatokat, illetve körüljártuk az etnikai reprodukció kérdéskörét, egyfajta összegzéseként röviden áttekintjük, hogy az egyes közösségekben a különböző folyamatok milyen mértékben járultak hozzá a népességszám mindenhol megfigyelhető csökkenéséhez, illetve összefoglaljuk a népesedési perspektívákat. A fejezet második részében külön tárgyaljuk egy Erdélyre vonatkozó regionálisan tagolt népesség-előreszámítás eredményeit.⁵⁸ A vizsgálat eredményeinek rövid (a közpolitikai szempontból jelentős szempontokra koncentrált) összegzésével arra szeretnénk

⁵⁷ Mirnics, id. mű.

⁵⁸ Lásd bővebben Csata-Kiss, id. mű.

felhívni a figyelmet, hogy egy hasonló vizsgálat elvégzése más határon túli területeken is nagymértékben segítheti a magyar intézményhálózat racionális tervezését.

6.1 Folyamatok és várható trendek a Kárpát-medencei magyar kisebbségi közösségek népesedésében

A 3. táblázat a Kárpát-medencei kisebbségi magyar közösségek számának alakulását foglalja össze, területenként és összesen a 20. század utolsó évtizedében.

3. táblázat

A magyarok számának és arányának alakulása az össznépességhez viszonyítva⁵⁹

Népszámlálások időpontjai	1991			2001		
	Összesen	Ebből magyar	%	Összesen	Ebből magyar	%
Szlovákia	5.274.335	567.296	10,8	5.379.455	520.528	9,7
Kárpátalja	1.252.288	155.711	12,4	1.254.614	151.516	12,1
Erdély	7.723.313	1.603.923	20,8	7.221.733	1.415.718	19,6
Vajdaság	2.013.889	339.491	16,9	2.031.992	290.207	14,3
Összesen	16.263.825	2.666.421	16,3	15.887.794	2.377.969	14,9

A szóban forgó periódusban a kisebbségi magyar közösségek száma közel 290 ezerrel csökkent, arányuk pedig a vizsgált területeken összességében 16,3 százalékról 14,9 százalékra esett.

4. táblázat

A népességfogyás okai a kilencvenes években⁶⁰

Terület	Népességszám változása	Természetes szaporodás/fogyás	Vándorlási egyenleg	Asszimiláció
Erdély	-193 ezer	-100 ezer	-106 ezer	8 ezer
Szlovákia	-47 ezer	-12 ezer	-2 ezer	-34 ezer
Vajdaság	-50 ezer	-30 ezer	-50 ezer	-5 ezer
Kárpátalja	-4 ezer	-5 ezer	-4 ezer	5 ezer

Erdélyben a népességcsökkenés legfőbb oka az elvándorlás volt. Ez amellet, hogy közvetlen népességvesztéséget okozott, hozzájárult a népesség kor szerinti összetételének a torzulásához is. Így mára a Vajdaságot leszámítva az erdélyi magyar közösség előregedése a

⁵⁹ Forrás: Népszámlálási adatok

⁶⁰ Forrás: Saját számítás, becslés.

leginkább előrehaladott. A kilencvenes évek elejétől a természetes népmozgalmi egyenleg is negatív. Ez a két népszámlálás közötti népességcsökkenés másik oka. Az intergenerációs asszimilációs veszteség természetesen jelen van, ez azonban természetes népmozgalmi veszteséggént realizálódik; asszimiláció alatt itt a nemzetiségváltási folyamatokat értjük. Ez utóbbiból pedig 2002-ben (az 1992-es népszámláláshoz viszonyítva) a magyar közösségnek nyeresége és nem vesztsége származott. Ez két okra vezethető vissza. Egyrészt jelentős számú szatmári sváb, aki 1992-ben németnek vallotta magát, 2002-ben a magyarok számát növelte, másrészt a magyar nyelvű cigányok körében is nőtt a magukat magyaroknak vallók száma.⁶¹

Szlovákiában a természetes népmozgalmi egyenleg a vizsgált területek közül a legkedvezőbb volt, illetve a vándormozgalmi veszteség is minimális. A két népszámlálás közötti veszteség nagyobb része ezek szerint a nemzetiségi önbevallás megváltozásából származik. A korábbi trendek alapján a természetes népmozgalmi veszteség fokozódását prognosztizáltuk, ami összességében 2001 és 2011 között valószínűleg 23 ezer fő körül mozog majd. A migrációs folyamatok országos szinten és a magyar kisebbség között egyaránt erősödtek. Ez szorosan összefügg az EU integrációval és azzal, hogy a régebbi tagországok többsége megnyitotta munkaerőpiacát a szlovák állampolgárok előtt. Ennek ellenére nagyobb mértékű elvándorlásra nem utalnak jelek, és az nem is prognosztizálható. A szlovákiai magyarok 2001 és 2011 közötti (várható) migrációs veszteségét így 4-6 ezer főre becsültük. A nemzetiségváltási folyamatokat – amelyek a legutóbbi népszámlálás esetében a leginkább befolyásolták a magyarok regisztrált számát – nehéz prognosztizálni. A magyar nyelvű cigányság disszimilációjából, illetve az asszimilációs trendekből kiindulva azonban 20-25 ezer főben valószínűsítjük azok számát, akik magyarról egyéb nemzetiségre váltanak. Mindez azonban a népszámlálás körülményeitől, az esetleges módszertani változásoktól is nagyban függ. Becsléseink összegzéseként megállapíthatjuk, hogy a szlovákiai magyarok száma megközelítőleg az 1990-es években kimutatottól kissé nagyobb mértékben, mintegy 34-59 ezer fővel csökkenhet a 2011-ben esedékes szlovákiai népszámlálás időpontjára.

A demográfiai folyamatok a *Vajdaságban* alakultak a leginkább kedvezőtlenül. Itt a természetes népmozgalmi veszteség „hagyományosan” a legmagasabb volt a négy kisebbségi közösség közül. Arányában a kilencvenes években ennek a közösségnek a természetes fogyása volt a legmagasabb. Az elvándorlás szintén itt érte el a legmagasabb értékeket, miután a Nyugat-Európába irányuló vendégmunka és letelepedés már az egykori Jugoszlávia idején jelentős volt, és a kilencvenes években a Magyarországra irányuló vándorlás is tömeges méreteket öltött. Amennyiben a táblázatban feltüntetett értékeket összeadjuk, azok jóval nagyobb mértékű fogyásra engednek következtetni, mint amekkorát a népszámlálás kimutatótt. Ugyanis minden valószínűséggel tömegében regisztráltak olyanokat is otthon maradt hozzátartozóik, akik valójában külföldön éltek. E szerint a vajdasági magyarság száma alacsonyabb volt a népszámlálás által kimutatott értéknél. A várható tendenciák tekintetében ez a közösség van a legkedvezőtlenebb helyzetben. Ennek fő oka, hogy, mint láttuk, a né-

⁶¹ A várható trendek összefoglalására Erdély esetében külön alfejezet formájában térünk ki.

pesség kor szerinti összetétele igen kedvezőtlen, ami a természetes népmozgalmi veszteség fokozódását vonhatja maga után.

A *kárpátaljai* magyarság népesedési folyamatait csak becsülni tudjuk. A megyében 2000 körül váltott át a természetes szaporodás fogyásba, de az itt élő magyarok esetében erre már sokkal korábban, valószínűleg még 1990 előtt sor került. A két népszámlálás közti teljes időszakban a magyar népesség körében magasabb volt az elhalálozottak száma a születéseknél. A természetes fogyás becsült éves átlaga 3‰ körül mozgott, s mintegy ötezer fős csökkenést eredményezett. A kárpátaljai magyar elvándorlás becsült alsó és felső határa igen tág keretek között mozog. A Magyarországon letelepedettek számát az 1990-es években egyes becslések ötezer főre teszik. Végül a népszámlálási adatok alapján a magyarság asszimilációs nyeresége mutatható ki. Ez azonban elsősorban nem az ukrán–magyar relációban bekövetkezett esetleges változásokra utal, hanem arra, hogy, feltehetőleg a kedvezménytörvény hatására, 2001-ben a korábban cigány, ukrán és szlovák nemzetiségűként összeírtak egy része is magyarnak vallotta magát. A kérdés az, hogy ez a többé-kevésbé formális hovatartozás váltás – „statistikai nemzet(iség)váltás” – tartósan növeli-e a magyar nemzeti közösséghez tartozók számát, vagy egyszeri aktusnak tekinthető. Másrészt feltételezhető, hogy a magyar–ukrán vegyes házasságokból származók Kárpátalján is nagyobb arányban azonosulnak a többségi nemzetiséggel. A vonatkozó vizsgálatok a 2001-es népszámlálástól 2010-ig a kárpátaljai magyarság kb. 9 ezer fős fogyását prognosztizálták, azaz 2010-re a közösség lélekszámának legvalószínűbb értéke 142 ezer fő lesz.⁶²

6.2 Népesedési perspektívák Erdélyben. Egy regionálisan bontott előreszámítás főbb következtetései

Az említett népesség-előreszámítás alapváltozata szerint a magyar népesség száma Erdélyben 2022-re 1.132.000, 2032-re pedig 1.008.000 főre csökken. Ez 30 év alatt összességében 29,6 százalékos fogyást jelent. A népesség számára vonatkozó különböző számítások eltérő eredményekre vezettek. Az alacsony verzió megvalósulása esetén a magyarok száma húsz év múlva valamivel 1,1 millió, harminc év múlva pedig jóval 1 millió alá csökkenne. A magas verzióban 2022-ben 1,17 millió, 2032-ben pedig 1,065 millió lenne a magyarok száma Erdélyben. A csökkenés első számú oka a természetes népmozgalmi veszteség, azonban (az előreszámítás szerint) a migráció is jelentős mértékben hozzájárul a veszteséghez.

Fontos megjegyezni, hogy a népességfogyás kontextusa Románia teljes népességének nagymértékű csökkenése. Az erdélyi magyar elit kulcskérdése a magyar népesség teljes lakosságon belüli aránya, illetve az, hogy a várható demográfiai trendek mellett a romániai magyar szavazatokat megcélzó politikai alakulatnak meddig van esélye az 5 százalékos parlamenti küszöb átlépésére. Számításaink szerint a magyar népesség Románián belüli aránya csökkenni fog, ez azonban a következő 30 évben nem eredményezi azt, hogy ez az arány a teljes vagy a választókorú népességben belül 5 százalék alá essen. Az előreszámított periódus alatt várhatóan 7 parlamenti választást

⁶² Molnár–Molnár D., id. mű.

fognak tartani. *Amennyiben a magyar elit egyben tudja tartani szavazótáborát ebben a periódusban, minden esélye megvan az 5 százalékos parlamenti küszöb átlépésére.*

Az előreszámítás ugyanakkor *az egyetemista korú népesség csökkenésére* figyelmeztet, ami a népesség korévenként történő előreszámításának a jelentőségét is aláhúzza. 1989 és 1993 között ugyanis igen rövid idő alatt a gyermekszám közel 40 százalékkal csökkent. Míg 1989-ben még közel 23 ezer, addig 1993-ban már csak 14 ezer magyar gyermek született, majd ezt követően a csökkenés tovább tartott, bár már jóval kisebb ütemű volt. A különböző oktatási szintekre belépők száma értelemszerűen a megfelelő generációk méretének a függvénye. Az 1989 és 1994 közötti születésszám-csökkenés fokozatosan érte el a különböző oktatási szinteket. Azzal számolva, hogy az első osztályosok fele 6, fele pedig 7 éves korában ül be az iskolapadba, láthatjuk, hogy a létszámcsökkenés a általános iskolákat az 1996/1997-es tanévben érte el. A középiskolákban a beiratkozók lélekszámát tekintve, a 2004/2005-ös tanév volt a kritikus pont. Az egyetemek az 1989 és 1993 közötti születésszám-csökkenést a 2008/2009-es tanévtől kezdték megérezni. 2009 és 2013 között a 19 éves népesség számításunk szerint 18 728-ról 11 879 főre, vagyis 37 százalékkal fog csökkenni. Tekintetbe véve, hogy az érettségivel rendelkező jelentkezők ma is gyakorlatilag kivétel nélkül felvételt nyernek a különböző felsőoktatási intézményekbe, teljes biztonsággal kijelenthető, hogy *az erdélyi magyar felsőoktatási rendszer a jelenlegi struktúrájában és a jelenlegi helyszámokkal rövid távon sem tartható fenn.*

Végül a népesedési kilátások erőteljes regionális tagoltságát szükséges kiemelnünk. A különbségek két változó mentén írhatók le, ezek (1) a falu-város törésvonal, (2) a magyarok regionális aránya. A népesedési kilátások kedvezőtlenebbek urbánus, illetve szórványközegben, kedvezőbbek a tömbterületeken, illetve a periférikusabb helyzetű régiókban.

A falu-város törésvonal esetében a népesség-előreszámításból következik, hogy az eddig is megfigyelhető trendek folytatódnak. A városi magyar népesség arányvesztése már a két világháború között megkezdődött. A második világháborút követően, miközben rohamosan nőtt a teljes népesség urbanizáltsága, a jelentős etnikai hinterlanddal nem rendelkező városok (mint például Arad, Temesvár, Nagybánya, Kolozsvár) magyar lakosság száma stagnált vagy csökkent. Ebben a periódusban a székellyöldi vagy partiumi városok magyar lakosságra számszerűen növekedett. Miután az 1987–1992 közötti elvándorlási hullám, majd az azt követő kisebb ütemű de folyamatos elvándorlás elsősorban a nagyvárosok magyarjait érintette, a kilencvenes években látványos eróziós folyamatok indultak be. 2002-re – a korábban erdélyi viszonylatban urbanizált nemzetiségnek számító magyar népességen belül – a városlakók aránya a többségi románságra, illetve az összlakosságra jellemző érték alá csökkent. Az előreszámítás szerint a *(nagy)városi magyarság fokozottabb demográfiai térvészése a következő évtizedekben is folytatódni fog.* Az erőteljes marginalizációs folyamatnak, amelynek során a periférikus településeken és régiókban élő magyarok súlya a teljes erdélyi magyar népességen belül megnő, nyilvánvalóan negatív hatása lesz a magyarok Erdély társadalmi struktúrájában betöltött helyére is.

Az egyes régiók etnikai térszerkezete is direkt módon meghatározza a népesedési kilátásokat. A különbségek érzékeltetésére egy négyes tipológiát hoztunk létre: (1) *Feleződő népességek.* A legkedvezőtlenebb a helyzet Dél-Erdély és Bánság szórvány-régióiban, ahol a magyarok száma várhatóan megfeleződik, a fiatalok számának csökkenése pedig a 75 százalékot is elérheti 2032-re. Ilyen körülmények között az is elképzelhető, hogy az asszimilációs folyamatok a jelenlegi ütemhez viszonyítva is felgyorsulnak, illetve, hogy a magyar identitás újratermelődése a homogén házasságra épülő családok estében is kérdésessé válik. (2) *Rossz demográfiai perspektívával rendelkező régiók:* Kolozsvár, Dés,

Torda, Nagybánya, Máramarosziget, Arad, Nagyszalonta és Fehér megyék. A csökkenés és a magyar közösség várható pozícióvesztése ezeken a területeken is igen jelentős lesz. (3) *A közepes demográfiai kilátásokkal rendelkező régiók* kategóriájába tartoznak Erdély vegyes vidékei, amelyeket gyakran neveznek „etnikai ütközőzónáknak”. Földrajzilag két nagyobb területsávról beszélhetünk: az egyik Maros megye, a Székelyföldhöz kapcsolódó 60 ezres tömböt leszámítva, és dél felé kiegészülve Brassó vegyes román–magyar–cigány területeivel; a másik terület a Partium, vagyis Szatmár és Szilágy megyék, illetve a Bihar északi területei. (4) *A viszonylag jó demográfiai kilátásokkal rendelkező területek* közt találjuk a Székelyföld különböző régióit (Csík, Udvarhely, Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Barót, Székelykeresztúr, Szentegyháza, Erdőszentgyörgy, Nyárádszereda). Ebben a tíz régióban a magyar népesség várható csökkenése nem haladja meg a 20 százalékot. Ezeken a területeken viszonylag kis mértékű (évi 1-3 ezrelékes) a természetes népmozgalmi veszteség, az erdélyi átlag alatti vagy azzal megegyező az elvándorlás, és nincs asszimilációs veszteség (esetleg van egy minimális asszimilációs nyereség). A viszonylag alacsonyabb migrációs arányszámok ellenére a népességfogyás döntően az elvándorlás következménye. Ez abból a szempontból kedvező, hogy a folyamat – a korstruktúrából következő halálozási többlettel vagy a vegyes házasságokból következő asszimilációs veszteséggel ellentétben – nem következik be szükségszerűen. A magyar népesség csökkenése ezeken a területeken – a gazdasági és társadalmi körülmények kedvező alakulása, illetve egy sikeres modernizációs projekt esetén – lelassulhat, szélsőséges esetben akár meg is állhat.

7. A KISEBBSÉGI MAGYAR KÖZÖSSÉGEK TÁRSADALMI POZÍCIÓI

7.1 Demográfiai folyamatok és társadalmi reprodukció

A magyar népesség számát és arányát befolyásoló különböző demográfiai folyamatok (elvándorlás, asszimiláció, természetes szaporulat) regionálisan és társadalmi rétegek szerint egyenlőtlenül zajlottak le.

Az első világháborút követően a környező országokhoz került területekről 350 ezer magyar telepedett át Magyarországra.⁶³ Közöttük igen nagy mértékben felül voltak reprezentálva a hivatalnokok, általában véve a felsőfokú végzettséggel rendelkezők és a városlakók. Ez a későbbi elvándorlási hullámok esetében sem volt másképp. A második világháborút követően is elsősorban (részben a háború alatt Magyarországról áttelepült) értelmiségi és hivatalnokréteg hagyta el az ismét elvesztett területeket. Az utóbbi évtizedekben elvándoroltak esetében is erősen felülreprezentáltak az urbánus közegeből származók és a magasabb státusúak. A nyolcvanas években Erdélyből Magyarországra érkezőkről tudjuk, hogy közöttük a nagyvárosiak (elsősorban a kolozsváriak, nagyváradiaiak, marosvásárhelyiek) nagy többségben voltak.⁶⁴ A bevándorlóakra vonatkozó későbbi reprezentatív vizsgálá-

⁶³ Petrichevich Horváth Emil: *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négyévi működéséről*. Pesti Nyomda, Budapest, 1924. 37.

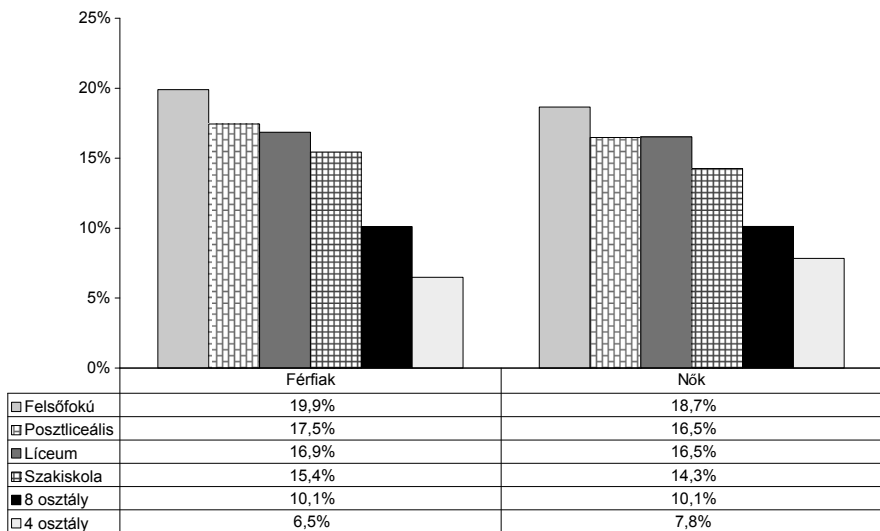
⁶⁴ Regényi Emil–Törzsök Erika: *Romániai menekültek Magyarországon (1988)*. In *Medvetánc. Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről. Csehszlovákia, Szovjetunió, Románia, Jugoszlávia*. ELTE, Budapest, 1988. 187–241.

latok is ezt igazolják.⁶⁵ E mellett a szomszédos országokból Magyarországra érkezettekre vonatkozó bevándorlási statisztikák arról tanúskodnak, hogy az újonnan érkezettek 27,2 százaléka felsőfokú végzettséggel, 60,8 százaléka pedig legalább érettségivel rendelkezett.⁶⁶

Egy másik igen fontos tényező a vegyes házasságok kérdése. Korábban a témával foglalkozó szakirodalomban felmerült, hogy az asszimiláció és a (remélt) társadalmi mobilitás a többségiek által dominált nemzetállami terekben összefüggenek egymással, aminek következtében az etno-kulturális reprodukció kisebb mértékű a jobb társadalmi státussal rendelkező rétegek esetében.⁶⁷

10. ábra

Az etnikai vegyes-házasságban élők aránya Erdélyben, iskolai végzettség szerint (2002)⁶⁸

Ezt a hipotézist Erdély esetében tudtuk ellenőrizni, ahol a megfelelő adatok rendelkezésünkre álltak. Az adatok igazolják, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkezők között a vegyes házasságban élők aránya magasabb (mintegy kétszerese az alapfokú végzettséggel rendelkezőknek) (10. ábra). A különbségek nem magyarázhatók azzal, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkezők az (etnikailag) inkább vegyes városokban koncentrálnak. A különbségek sokkal inkább a *lokális házassági piacok* szerkezetével állnak összefüggésben. Ezek alatt

⁶⁵ Tóth Pál Péter: *Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon*. Püski, Budapest, 1997. Gödri–Tóth, id. mű.

⁶⁶ Gödri–Tóth, id. mű 50.

⁶⁷ Arday Lajos: *A jugoszláviai magyar nemzetiség helyzete (1981)*. In *Medvetánc. Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről. Csehszlovákia, Szovjetunió, Románia, Jugoszlávia*. ELTE, Budapest, 1988. 265-305. Mírnics, id. mű.

⁶⁸ Forrás: Népszámlálási adatok

olyan tényleges társadalmi tereket, találkozási pontokat kell értenünk, ahol általában a párvalasztás történik (iskola, egyetem, munkahely, egyházköztség, szórakozóhelyek stb.). Ezek a társadalmi terek a felsőfokú képzést megjárt (így térben is mobilabb) személyek esetében nagyobb eséllyel heterogének etnikai szemponttól. Ugyanakkor a magyar nyelvű felsőfokú képzés megerősödése ezen a téren nagy valószínűséggel alapvető változást fog hozni. Ennek jelei már a 2002-es népszámlálási adatokban érződtek, az elmúlt években felsőfokú végzettséget szerzők között ugyanis csökkent a vegyes házasságban élők száma azokhoz képest, akik tanulmányaikat a hetvenes-nyolcvanas években fejezték be.

A demográfiai folyamatok illetően egyenlenségei mellett természetesen egyéb okai is voltak a határon túli magyar közösségek pozícióvesztésének. Ezek között kiemelt szerepe van annak, hogy adott korszakokban a felsőoktatásnak milyen funkciói vannak. Ma a felsőoktatási kínálatot elsősorban a piac (diplomák iránti kereslet) vezérli a vizsgált országokban is. A 20. század legnagyobb részében azonban ez nem így volt. A (kereslethez képest) szűkös felsőoktatási kínálatot az állam adminisztrálta, az egyetemet pedig nem utolsó sorban a nemzetépítés kiemelt eszközévé tette.⁶⁹ A két világháború között Romániában, Csehszlovákiában és Jugoszláviában egyaránt kiemelt szempont volt, hogy a kisebbségek (magyarok, németek, zsidók) által dominált városi társadalmi terekben minél előbb lejátszódjon egy az új etnikai többség szempontjából előnyös elitcsere. Ennek érdekében a felsőoktatási intézményekben a magyarokra vonatkozó (implicit vagy explicit) *numerus clausus*-t vezettek be. A magyarok felsőoktatásban való részvétele a kommunista periódusban is kisebb volt az többségiékénél. Ma az egyetemi expanzió és a felsőoktatás funkcióváltása közepette ezek a megfontolások érvényüket veszítették, azonban a magyarok előnytelen réteghelyzetének kialakulásához a közel-múltig nagymértékben hozzájárultak.

7.2 Társadalmi-gazdasági státus és etnicitás az ezredfordulón

A fent vázolt folyamatok következtében a magyar népességek az impériumváltás időszakában megvolt viszonylag kedvező társadalmi pozíciói megromlottak. Ma már tartalmilag nem helytálló az a toposz, miszerint a magyarok a többségi etnikumoknál urbanizáltabbak, polgárosultabbak lennének. Ezt megkíséreljük néhány társadalomszerkezeti mutató segítségével bizonyítani és az egyes területek vonatkozásában specifikálni.

A társadalmi-gazdasági státus nemzetiségi különbségeit nagymértékben az egyes etnikumok földrajzi elhelyezkedése, településszerkezete határozza meg. Miután a dualizmus éveiben a gazdasági fejlődés, de egyben a magyarosodás fő motorjai a városok voltak, az impériumváltás időpontjában a városokon belül a magyarok aránya mind a négy régióban jóval az átlag fölött volt. Mára ez a helyzet – a fenn tárgyalt tényezők és az itt nem részletezett urbanizációs folyamatok nyomán – teljesen megváltozott (5. táblázat).

⁶⁹ Pálffy Zoltán: *Nemzetállam és felsőoktatási piac: adatok a kolozsvári egyetem diákságának etnikai és társadalmi összetételéről a két világháború között*. Erdélyi Társadalom, 2004, 2/2, 151-181. Horváth 2004a id mű.

5. táblázat

A városi népesség aránya a teljes és a magyar népességben belül (2001/2002)⁷⁰ (%)

	Teljes népesség	Magyarok
Erdély	56,2	52,7
Szlovákia	56,1	38,5
Vajdaság	55,6	58,2
Kárpátalja	36,7	35,4

A Vajdaságot leszámítva – ahol a magyarok településszerkezetében a kis (mező)városok a meghatározóak, a városlakók aránya mindenhol a terület átlaga alatt van. Ezen belül a leginkább hátrányos helyzetben a kárpátaljai és a szlovákiai magyarok vannak. Az előbbieket 65, az utóbbiakat 62 százaléka falusi településen él. Erdélyben (ahol összességében a magyarok többsége városlakó) épp a tömb-területeken hasonló a helyzet. Itt a magyarokat demográfiaileg perspektivikusan is megtartani képes székelyföldi és partiumi régiók tekinthetők falusias térségeknek.

Az iskolázottság az a dimenzió, amelynek mentén a határon túli magyarok hátrányos helyzete legnyilvánvalóbban kitapintható. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők arányában a három adatolható területen hasonló eltéréseket találunk (6. táblázat). Míg a teljes népesség 8-10 százalékának volt felsőfokú diplomája az ezredfordulót követő években, addig a magyarok esetében ez az arány 5-6%. Az egyetemet végzettek aránya az utóbbi években természetesen dinamikusan növekedett. Romániában például a 20 éves népességben belül az egyetemisták aránya elérte a 40 százalékot. Miután a magyar felsőoktatás bővülése az ezredforduló után vett igazán lendületet, az is feltételezhető, hogy a magyarok egyetemi populációján belüli aránya is növekedett (talán ki is egyenlítődt). Ezzel párhuzamosan viszont új egyenlőtlenségek jelentek meg. A magyar egyetemi szerkezetben ugyanis nagymértékben túlsúlyos a humán és a művészeti, illetve kisebb mértékben a természettudományos képzés a jogi, közgazdasági és műszaki képzés kárára. Ennek következtében az egyetemisták arányának növekedése nem feltétlenül jelenti a magyar fiatalok munkaerő-piaci pozícióinak a javulását.

6. táblázat

A teljes és a magyar népesség iskolai végzettség szerinti megoszlása Romániában, Szlovákiában és a Vajdaságban (16 éven felüli népesség, 2001/2002)⁷¹ (%)

Iskolai végzettség	Románia		Szlovákia		Vajdaság	
	Teljes	Magyarok	Teljes	Magyarok	Teljes	Magyarok
Általános vagy kevesebb	47,2	47,7	27,0	36,7	48,2	56
Középiskola	44,7	46,9	61,5	57,0	43,9	37,6
Felsőfokú	8,1	5,3	9,8	5,4	9,4	6,1

⁷⁰ Forrás: Népszámlálási adatok 2001/2002.⁷¹ Forrás: Népszámlálási adatok 2001/2002.

A népesség foglalkozási ágak szerinti megoszlása egy másik, a különböző területek részleges összehasonlítását lehetővé tevő mutatónk, amire vonatkozóan Erdélyben és Vajdaságban részletes, Szlovákiában pedig összevont adataink vannak (7. táblázat).

7. táblázat

A foglalkoztatottak megoszlása gazdasági ágazatok szerint Romániában, Szlovákiában és a Vajdaságban⁷² (%)

Gazdasági ágazat		Románia		Vajdaság		Szlovákia ⁷³	
		Összes	Magyar	Összes	Magyar	Összes	Magyar
Primér szektor	Mezőgazdaság, halászat és erdőgazdálkodás	27,1	17,6	23,3	33,6	7	13
Szekundér szektor	Bányászat	1,9	1,9	0,5	0,3		
	Gyáripar	24,2	34,7	26,7	27,9		
	Energetikai ipar	2,3	2,1	1,4	1,6		
	Építőipar	6,2	7	4,8	4,9		
	Összesen	34,7	45,6	33,5	34,7	42,4	39,4
Tercier szektor	Kereskedelem	10,5	12,4	13,2	9,9		
	Vendéglátás	5	4,8	2,4	1,6		
	Szállítás és kommunikáció	1,9	1,3	5,2	3,3		
	Pénzügyi szektor és gazdasági szolgáltatás	3,6	2,6	4,1	2,4		
	Közigazgatás, belügy, honvédelem	5,7	3,2	4,6	2,3		
	Tanügy	4,8	5,4	4,6	4,0		
	Egészségügy	4,2	4,3	6,0	5,5		
	Más szolgáltatás	2,2	2,6	3,0	2,4		
	Magánháztartás	0,3	0,2	0,1	0,1		
	Összesen	38,2	36,8	43,2	31,7	50,6	47,6

Szembevetendő, hogy a tercier szektorban foglalkoztatottak aránya mind a három régióban alulreprezentált a magyarok körében. A különbségek leginkább a Vajdaságban szembeötlők, ahol a teljes népesség 43 százalékaival szemben a magyarok csupán 32 százaléka dolgozik a tercier szektorban. A tercier szektoron belül úgy Erdélyben, mint Vajdaságban ki kell emelni a magyarok közigazgatáson, illetve pénzügyi-gazdasági szektoron belüli alacsony arányát. A Vajdaságban az összes más szolgáltatási ágazatban (a kereskedelemtől a vendéglátásig és a tanügyig vagy az egészségügyig) alulreprezentáltak, ami Erdély esetében nem mondható el.

A primér (mezőgazdasági) szektor jelentőségét illetően igen markánsak az egyes területek közötti, és az ezeken belüli nemzetiségi különbségek is. Egyrészt látható, hogy a szlovákiai gazdasági szerkezet a mezőgazdaságban foglalkoztatottak 7 százalékos arányával nagyban eltér az erdélyitől és a vajdaságától (és minden bizonnyal még jobban a kárpátaljaiától). Az alapkülönbség (annak minden következményével), hogy itt (egyébként Magyarországhoz hasonlóan) sokkal kisebb a jelentőségük a többi területen ma is a népesség jelentős részének mun-

⁷² Forrás: Népszámlálási adatok 2001/2002.

⁷³ Szlovákiában igen jelentős (20 százalék fölötti) az adathiány. Ennek oka minden bizonnyal az, hogy a kérdőív önkéntes volt. A hiányzó válaszokat a táblázatban nem vettük figyelembe.

kát adó önellátó paraszti gazdaságoknak. Ez azzal jár, hogy bár a szlovákiai magyarok esetében a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya az országos átlag duplája, a másik két területnél így is alacsonyabb (dacára a falusias településszerkezetnek). A mezőgazdaság a Vajdasági magyarok esetében a leghangsúlyosabb. Itt a magyarok a tartomány átlagához képest messze nagyobb arányban (33,6 százalék) élnek földművelésből. Erdélyben ezzel szemben a magyarok 17,6 százalékos aránya közel 10 százalékkal a romániai átlag alatt marad. Ez utóbbi adat azért is meglepő, mert, mint említettük, a magyarokat Erdélyben nem jellemzi az átlagot meghaladó urbanizáltság. A válasz a székelyföldi sajátosságokban keresendő, ez a régió tömöríti ugyanis az erdélyi falusi magyarok jelentős részét. A földrajzi adottságok miatt a falusi népesség ezen a vidéken soha nem tudott a mezőgazdaságból megélni. Ezzel függ össze, hogy, szemben a másik két régióval, Erdélyben az iparban foglalkoztatottak aránya messze felülmúlja az országos átlagot.

7.3 Nemzetiség szerinti és regionális társadalmi egyenlőtlenségek

Korábbi munkáinkban megkíséreltünk egy olyan modellt kidolgozni, amelyen belül a társadalmi-gazdasági státusz nemzetiségi különbségei értelmezhetőek. Ennek kapcsán fogalmaztuk meg a kisebbségi társadalmak „torz” szerkezetének tételét.⁷⁴ Ez alatt egyszerűen azt értettük, hogy a magyar népesség a többséghez és az országos átlaghoz viszonyítva kedvezőtlenebb demográfiai és társadalomszerkezeti adottságokkal rendelkezik. Vagyis a magyar népességen belül az elöregedési folyamatok előrehaladottabbak, magasabb azoknak az aránya, akik vidéki, periférikus településeken élnek és mezőgazdasággal foglalkoznak. Alacsonyabb arányt képviselnek továbbá a felsőfokú végzettséggel rendelkezők, aminek következtében kevesebben lesznek a vezető beosztásban dolgozók, és a magyarok alul lesznek reprezentálva a különböző elitcsoportokban. Másik oldalon magasabb lesz a jövedelmi viszonyok vagy egyéb ismérvek alapján szegényként kategorizálhatók aránya. Mindez társadalomtörténeti perspektívában nem független attól, hogy a kisebbségi népesség demográfiai és társadalmi reprodukciója a tágabb (többségi) társadalmon és egyben egy idegen nemzetállami téren belül megy végbe.

A fentiekben néhány konkrét mechanizmust (a társadalomszerkezeti egyenlőtlen migrációt és a vegyes házasságot, a felsőoktatás és a többségi nemzetépítés összekapcsolódását) említettünk meg, amelyek az eredetileg kedvező társadalmi pozíciók kedvezőtlen változásának irányába hatnak. E mellett azonban röviden ki kell térnünk a kisebbségi népességeken (társadalmakon) belüli egyenlőtlenségekre is. Erre vonatkozó (nagyon vázlatos) következtetéseket az *Életünk Fordulópontjai – Erdély (2006)* vizsgálatból vonhatunk le.⁷⁵ Ennek keretében a szegénység vonatkozásában Magyarországot az erdélyi magyarokkal összehason-

⁷⁴ Gyurgyík László: *A szlovákiai magyarság társadalmi szerkezetének alakulása 1980-2001 között*. Korall 2004. 18. szám, 155-176. és Gyurgyík László: *A szlovákiai magyar társadalomszerkezet a 90-es években*. Regio 2008/4, 77-101.

⁷⁵ A vizsgálat Magyarországot és az erdélyi magyar nyelvi közösséget összehasonlító feldolgozását lásd bővebben Spéder Zsolt (szerk.): *Az erdélyi magyar nyelvi közösség népesedése és társadalmi rétegződése*. KSH-Népességtudató Intézet, Budapest, (megjelenés alatt). A vizsgálat a 20-45 év közöttiekre vonatkozott.

lító vizsgálatra is lehetőségünk nyílik. Természetesen sokkal relevánsabb a magyar közösségek és a többségi társadalmak ilyen célú összehasonlítása, amire a következőkben sort fogunk keríteni. Az egyenlőtlenségek mértékét illetően azonban a Magyarország és Erdély összehasonlítás is tanulságos.

A vizsgálat során a szegénység abszolút és relatív definícióival dolgoztunk. A szegénység abszolút mutatója lehet a *lakásszegénység* (hányan élnek zsúfolt, vízzel, gázzal stb. nem felszerelt lakásokban stb.), vagy az *abszolút vagyoni szegénység* (kinek hiányoznak elementáris fogyasztási cikkei, illetve ki nem engedhet meg magának alapvető fogyasztói praxist – pl. a napi egy tál meleg ételt stb.). Ezek alapján a különböző területeket abszolút értelemben hasonlíthatjuk össze, ami alapján megállapítható, hogy Erdély minden tekintetben kedvezőtlenebb helyzetben van Magyarországnál. Nagyobb figyelmet érdemelnek viszont a szegénység relatív mutatói. Ezek közül a *jövedelmi szegénységgel* dolgoztunk. Ehhez először ki kellett számítanunk a háztartások ekvivalens átlagjövedelmét.⁷⁶ Ezt követően azt tekintettük jövedelmi szegénynek, akinek a háztartásában az egy főre eső ekvivalens átlagjövedelem nem érte el az átlag felét. A relatív jövedelmi szegénység tehát nem egy abszolút jövedelmi szinthez viszonyít, hanem az adott népességet jellemző átlaghoz. Így alkalmas arra, hogy a jövedelmi egyenlőtlenséget megvilágítsa. Ha a jövedelmi egyenlőtlenségek nagyok, akkor nagyobb lesz a jövedelmi szegények, ha pedig kicsik, akkor kisebb lesz a jövedelmi szegények aránya. Ezzel az eljárással a mintánk 27,3 százalékát soroltuk a jövedelmi szegény kategóriába, szemben a magyarországi 19 százalékkal. Ez arra világított rá, hogy amellett, hogy az erdélyi magyarok abszolút értelemben szegényebbek voltak, mint a magyarországiak, a köztük lévő jövedelmi különbségek (szemben azokkal az elképzelésekkel, amelyek a kisebbségi társadalom egyenlőbb szerkezetét, demokratikusabb jellegét hangsúlyozzák) is nagyobbak voltak.

A vizsgálat másik fontos tanulsága az volt, hogy az egyenlőtlenségeket, illetve annak esélyét, hogy valaki a jövedelmi szegény kategóriába essen, nagyon nagy mértékben a veleszületett társadalmi tényezők magyarázzák. A roma származásúak 76 százaléka volt jövedelmi szegény, így nekik tízszer akkora esélyük volt ebbe a kategóriába kerülni mint másoknak.⁷⁷ A származás hatása megmaradt akkor is, ha az iskolai végzettséget kontroll alá vontuk. Hasonlóképpen nagymértékben meghatározta a jövedelmet az, hogy ki hol született, illetve élt. A háromszéki falvakban élők 40%-a, a marosszéki falvakban élők 51%-a esett a jövedelmi szegény kategóriába, míg ez az arány Kolozsváron 5%, Marosvásárhelyen 9% volt. A származási és területi egyenlőtlenségeknek Szlovákiában – ahol egymástól nagyon eltérő adottságokkal bír, és egymással alig érintkező (és mint látni fogjuk a romák eltérő arányával jellemezhető) kistérségekben él a magyarság – legalább ekkora jelentőségük lehet.

⁷⁶ Az ekvivalens jövedelem azt veszi figyelembe, hogy a családtagok számával nem kell egyenes arányban nőnie a jövedelemnek ahhoz, hogy az életszínvonal azonos maradjon. Pl. három személy esetében ugyanúgy kell fűteni a lakást, mint négy esetében. Lásd Kapitány Balázs–Spéder Zsolt: *Szegénység és depriváció. Társadalomszerkezeti összefüggések nyomában*. KSH-Népességtudató Intézet, Budapest, 2004.

⁷⁷ Az elemzésben esélyhányadosokkal dolgoztunk. A 10-szer akkora esély nem azt jelenti, hogy a nem romák esetén a szegények aránya 10-szer kevesebb lenne.

8. A MAGYAR(NYELVŰ) CIGÁNYOK: IDENTITÁS ÉS TÁRSADALMI POZÍCIÓK

A tanulmány etno-kulturális reprodukcióra vonatkozó fejezete a magyar kisebbségi identitásnak a többségi identitáshoz való sajátos viszonyából indult ki. Ennek a viszonynak a szemzőgéből próbáltuk meg értelmezni az etnikailag vegyes helyzeteket, ezen belül elsősorban a vegyes családokon belüli etno-kulturális szocializációt. A magyar kisebbségek és a többség viszonyát kutatásaink szerint az identitások vaglyagossága jellemzi. Fogalmilag Brubakerre és szerzőtársaira támaszkodhatunk, akik a román–magyar vegyes párkapcsolatokat etnikailag jelölt, egymást (általában) kizáró alternatívák közötti választások sorozataként írták le.⁷⁸ A Kárpát-medencében mind a magyar, mind a többségi etnicitásoknak viszonylag egyértelmű markerei vannak. Ezek jól kikristályosodott (egymással szembenálló) nemzeti ideológiákra és intézményrendszerekre épülnek. Ezzel szemben a köztes identitások esetében hiányoznak ezek a világos jelentéshordozók, nincsenek olyan diskurzusok és intézmények, amelyekbe azok beágyazódhatnak. E tekintetben talán a jugoszláv identitás képezett kivételt, amely azonban a délszláv állam felbomlásával elvesztette jelentőségét. Ilyen körülmények között az etnikailag vegyes párok folyamatosan választani kénytelenek, például, hogy milyen templomban esküdjenek, milyen nevet adjanak a gyermekeknek, mi legyen a gyerekek vallása, milyen nyelven iskoláztassák őket stb.⁷⁹ Természetesen egyszerűsítünk, amikor azt állítjuk, hogy a vegyes családokon belüli szocializáció végeredménye végső soron az egyik vagy a másik etnikum melletti döntés, a kijelentés mégsem áll távol a valóságtól. Mindenesetre valóság-közeli, mint azok a kijelentések, amelyek (abból kiindulva, hogy jelentős az etnikai szempontból vegyes származásúak száma és aránya) „hibrid” népesség és identitás kialakulását vizionálják. A származás tényéből nem lehet ugyanis automatikusan a szociológiai értelemben vett „hibrid” jelenlétére következtetni. A vizsgált területeken megvannak azok a társadalmi mechanizmusok, amelyek a vegyes származásúakat az egyik vagy a másik etnikai kategória melletti döntésre készítik. A kizárólagosságra törekvő nemzeti diskurzusok és intézmények ugyan nem generáltak egymással nem vagy alig érintkező csoportokat, de azt eredményezték, hogy a vegyes családokból származók általában az egyik vagy másik etnikai csoport mellett döntenek, és nem valamiféle kötőjeles identitás hordozói lesznek.

Míndez viszont nem feltétlenül érvényes a vizsgált közösségekhez tartozó, magukat (adott körülmények között) magyarnak valló romák esetében. Esetükben a cigány és a magyar identitás viszonya nem írható le a fent említett vaglyagos nemzeti identitáskategóriákkal. A fejezet első részében a magyar közösségekhez kötődő romák számára vonatkozó vizsgálatokat, adatokat vesszük sorra, majd azokat a (megítélésünk szerint kedvezőtlen) társadalmi folyamatokat elemezzük, amelyekkel a határon túli magyar-cigányok jelentős része szembesülni kényyszerül.

⁷⁸ Brubaker, Rogers–Feischmidt Margit–Fox, Jon E.–Grancea, Liana: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2006.

⁷⁹ A vallási és nemzetiségi törésvonalak egyedül Szlovákiában nem tevődnek egymásra. Az etnikai határok nagyobb fokú átjárhatósága minden bizonnyal összefügg ezzel a tényezővel.

8.1 A magyar közösségekhez kapcsolódó romák száma és területi elhelyezkedése

A rendszerváltást követően, úgy a tudományos szférában, mint a közéletben többször is felmerült a romák tényleges lélekszámára vonatkozó kérdés, amire tulajdonképpen a mai napig nem lehet pontos választ adni. A romák számára vonatkozó becslésre ezért úgy vállalkozunk, hogy tisztában vagyunk az ezzel kapcsolatos vitákkal, kétségekkel.⁸⁰ Az is egyértelműnek tűnik számunkra, hogy a romák népességszámára vonatkozó becslés nagymértékben attól függ, hogy milyen ismérvek (kategorizációs eljárások) alapján sorolunk valakit a romák közé.⁸¹ Romának tekinthetjük a romani nyelven beszélőket, vagy azokat, akik magukat cigánynak/romának vallják? Ez utóbbi kérdést (pl. a magyar népszámlálási gyakorlat alapján, amely többes identitást, illetve kulturális kötődést tesz lehetővé) árnyalhatjuk. Más eredményre jutunk azonban, ha azokat tekintjük cigánynak, akiket a környezetük annak tekint (most eltekintve attól, hogy e tekintetben kinek a véleményét tartjuk mérvadónak⁸²). Magunk a következőkben elsősorban ilyen jellegű adatokból fogunk kiindulni. Meggyőződésünk ugyanis – legyen ez adott esetben bármennyire méltánytalan is – hogy az, hogy valakit a környezete cigánynak tart, olyan társadalmi tény, amitől az illető a mindennapokban nem tud elvonatoztatni.

A kisebbségi magyarok által (is) lakott négy régió területén élő magyar nyelvű cigányokról különböző jellegű információkkal rendelkezünk. A következőkben a szlovákiai, erdélyi és kárpátaljai magyar cigányok helyzetét fogjuk tárgyalni. Miután a Vajdaságban – legjobban ismeretünk szerint – a romák kisebb arányban kapcsolódnak nyelvileg és kulturálisan a magyarsághoz, a magyar intézményrendszeren keresztüli integrációjuk kevésbé aktuális.

8.1.1 Szlovákia

Szlovákiában legfontosabb kiindulópontként az 1970-es és 1980-as népszámlálás kínálik. Ez a regisztráció módszertanából fakadóan a magyar-cigány relációra egyedülálló rátát nyújt. A népszámlálások alkalmával ugyanis a nemzetiségi bevallás során a válaszadók egy zárt listából választhattak, amely nem tartalmazta a cigány nemzetiséget, mint választási lehetőséget. Ezzel szemben a népszámlálási íveken, a kérdezőbiztos besorolása alapján meg-

⁸⁰ Magyarországon a „Ki a cigány” vitával kapcsolatban lásd Ladányi János–Szelényi Iván: *Ki a cigány?* Kritika, 1997. december. Havas Gábor–Kemény István–Kertesi Gábor: *A relatív cigány a klasszifikációs küzdőterén.* Kritika, 1998. március. Ladányi János–Szelényi Iván: *Az etnikai besorolás objektivitásáról.* Kritika, 1998. március.

⁸¹ A lehetséges kategorizációs eljárásokról lásd Emigh, Rebecca Jean–Fodor Eva–Szelényi Iván: *The Racialization and Feminization of Poverty?* In Emigh, Rebecca Jean–Szelényi, Iván (eds.): *Poverty, Ethnicity, and Gender in Eastern Europe During Market Transition.* Praeger, Westport, CT, 2001, 1-32.

⁸² A kérdés elsősorban a mennyiségi vizsgálatokban jelent gondot. Egyik lehetőségünk a „szakértői” vélemény, vagyis ha a cigányokkal kapcsolatban álló adminisztratív, egészségügyi, rendvédelmi személyzet vagy a pedagógusok véleményét kérjük ki. Ezt az eljárást alkalmazták a Kemény István féle cigányvizsgálatok, Romániában pedig többek között Sandu, id. mű., illetve Zamfir, Cătălin și Preda, Marian (coord.): *Romii in România.* Editura Expert București, 2002. Másik lehetőségünk, ha a kérdező kategorizálja utólag a kérdezettet.

jelölték a „cigány származású” személyeket.⁸³ A nemzetiségi önbevallás és a kérdezőbiztosok minősítése alapján szerkesztett keresztábrázatok a cigány (illetve cigánynak minősített) népesség nemzetiségi megoszlásáról tudósítanak (8. táblázat).

Az 1980-as népszámlálás során a kérdezők Szlovákiában közel 200 ezer személyt minősítettek romának, közülük mintegy 40 ezer (20 százalék) vallotta magát magyar nemzetiségűnek. Ezek szerint a magyar nemzetiségűek között a cigánynak minősítettek nagymértékben felülreprezentáltak. A népszámlálás szerint Szlovákia népességének 4 százaléka volt cigány, míg a magyar nemzetiségűek között ez az arány 7,2 százalék volt.

8. táblázat

A cigányok száma és aránya a teljes és a magyar népességben belül Dél-Szlovákia járásaiban 1980-ban⁸⁴

Járás	Össz-népesség	Magyarok	Cigányok száma		Cigányok aránya (%)	
			Összesen	Ebből magyar	A teljes népességben	Magyarok közt
Rimaszombat	98.638	46.825	13.966	10.701	14,2	22,9
Losonc	95.557	22.893	8542	4584	8,9	20,0
Rozsnyó	85.622	22.465	10.823	2860	12,6	12,7
Kassa vidék	99.227	10.312	9796	1303	9,9	12,6
Tóketerebes	117.643	45.801	10.422	4449	8,9	9,7
Galánta	140.912	62.543	6624	3874	4,7	6,2
Léva	122.240	40.499	5026	2001	4,1	4,9
Dunaszerdahely	104.096	91.452	4572	4005	4,4	4,4
Komárom	110.369	79.363	3297	2903	3,0	3,7
Nagykürtös	45.887	14.536	2573	418	5,6	2,9
Érsekújvár	153.199	63.141	3609	1778	2,4	2,8
Pozsony vidék	144.129	10.312	3139	288	2,2	2,8
Pozsony	380.259	18.731	3910	458	1,0	2,4
Kassa	202.368	8070	7986	191	3,9	2,4
Nyitra	205.697	14.567	4455	56	2,2	0,4
Dél-Szlovákia	2.105.843	551.510	98.740	39.869	4,7	7,2

A magukat magyarnak valló cigányok értelemszerűen Dél-Szlovákia (részben) magyarlakta járásaiban koncentráálódtak. A 13 járásban és két nagyvárosban – ahol a magyarok döntő többsége élt – koncentrálódtak a szlovákiai cigányok fele (98.740 személy), akiknek 40 százaléka vallotta magát magyarnak. A cigányok aránya ezen a területen 4,7 százalék volt. Amennyiben a két nagyváros, illetve a Nyitrai és Pozsony-környéki járást nem számítjuk (ahol mind a cigányok, mind a magyarok aránya alacsony), a fennmaradó 11 járásban közel 80 ezer cigány élt (az össznépesség 6,8 százaléka), akiknek a 49 százaléka vallotta magát magyarnak. A magukat magyarnak valló népességben belül a cigányok aránya Közép-Szlovákiában volt a legmagasabb, a Rimaszombati járásban 22,9%, a Losonciban 20%, a Rozsnyóiban 12,7%, a Kassa-környékiben 12,6%.

⁸³ Gyönyör József: *Államalkotó nemzetiségek. Tények és adatok a csehszlovákiai nemzetiségekről*. Madách, Pozsony, 1989. 138.

⁸⁴ Uo.

A szlovákiai demográfusok a cigányok mai számának meghatározásában az 1980-as adatokból indulnak ki. Boris Vaňo az 1980-as népességet kohorsz-kompones módszer segítségével előreszámolta, és ez alapján a cigányok 2002-es számát 400 ezer főre becsülte.⁸⁵ Amennyiben azt feltételezzük, hogy a magukat 1980-ban magyarnak valló cigányok hasonló arányban gyarapodtak, számukat 80 ezerre becsülhetjük. Amennyiben azonban az 1980-as adatokból indulunk ki, kitűnik, hogy a szlovákiai magyar-cigányok döntő többsége 1991-ben és 2001-ben egyaránt magyar nemzetiségűnek vallotta magát. Arányukat a magyar nemzetiségűek között 12,5%-ra (65 ezer), a magyar anyanyelvűek között 12,9%-ra (74 ezer) becsülhetjük. A Vano előreszámításából kiinduló 80 ezer főhöz viszonyított különbség abból adódik, hogy 1980-ban (nem lévén cigány kategória) a romani nyelven beszélő cigányok között is voltak, akik magyarnak vallották magukat.

8.1.2 Erdély

Erdélyben a magyar nyelvű cigányság vonatkozásában az *Életünk Fordulópontjai – Erdély (2006)* kérdőíves vizsgálat adataiból indulhatunk ki.⁸⁶ Ennek során a kérdezőbiztosok 11 ezer, a választói névjegyzékből véletlenszerűen kiválasztott 20-45 év közötti személyt kerestek meg. Közülük azokkal vettek fel interjút, akik beszéltek magyarul. A vizsgálatban az etnikai önbevallás mellett alkalmazták a kérdezői besorolást. A kérdezőbiztosok a 2492 magyarul beszélő kérdezett 9,6 százalékát minősítették utólag romának. A roma népesség korfájából kiindulva a 20 évnél fiatalabbak között ez az arány minden valószínűség szerint magasabb, a 45 fölöttiek között viszont alacsonyabb. Ez alapján a vizsgálatot végző kutatók a romák 9,6 százalékos arányát elfogadták mint a magyarul (is) beszélő népességen belüli értéket, és arra következtetésre jutottak, hogy Erdélyben 150 ezer körül lehet a magyarul (is) beszélő romák száma. A vizsgálat szerint a kérdezők által romának minősítettek 57 százaléka vallotta magát magyarnak, 10 százaléka románnak és 30 százaléka cigánynak.⁸⁷ Ez alapján a magukat magyarnak vallók között a romák aránya 6,5 százalék körül lehet. A *11. ábra* a romának minősítettek arányát mutatja a megyék szerint, illetve falu-város bontásban.

Látható, hogy a romák aránya a rurális jellegű területeken, ezen belül elsősorban a határ menti tömbön (Észak-Bihar), illetve a háromszéki falvakban magasabb, míg a városi településeken alacsonyabb. A különbségek nem pusztán a romák adott területen belüli arányát mutatják, hanem azt is, hogy a romák mekkora hányada beszél magyarul. Azokban a régiókban, ahol a magyarok aránya alacsonyabb (Bánság, Máramaros, Dél-Erdély), a romák kisebb része beszél magyarul.

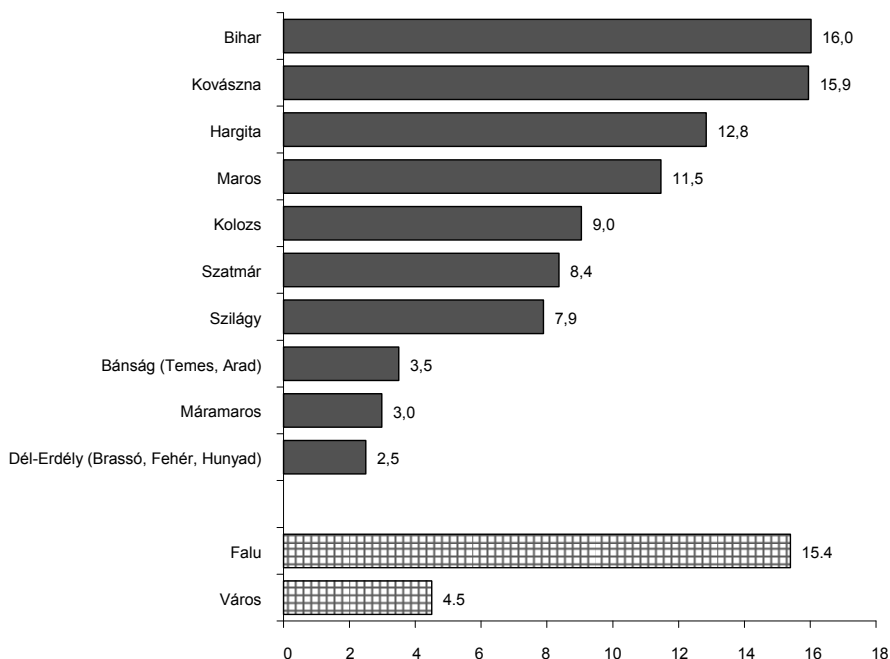
⁸⁵ Vano, Boris: *Projection of Roma Population in Slovakia until 2025*. Infostat, Bratislava, 2002.

⁸⁶ Lásd bővebben Spéder, id. mű.

⁸⁷ Kapitány Balázs–Kiss Tamás: *Magyar nyelvű roma közösségek Magyarországon és Erdélyben*. In Spéder id. mű.

11. ábra

A kérdezők által romaként kategorizáltak aránya a magyarul (is) beszélő romániai 20–45 éves népességben megye és településtípus szerint⁸⁸ (%)

Romániában a népszámlálási kategóriák között folyamatosan szerepelt a cigány etnikum, viszont az, hogy hányan vallották magukat cigánynak, nem volt független az (állam cigánypolitikájával összefüggő) összeírói gyakorlattól. Az ötvenes-hatvanas években – Kelet-Európa más államaihoz hasonlóan – a cigánykérdést Romániában is elsősorban szociális kérdésként értelmezték, mondván, hogy az a cigányok társadalmi integrációjával párhuzamosan megoldódik. Ilyen értelemben a vándorcigányok letelepítése, a hivatalos papírok (születési igazolvány, személyi igazolvány stb.), illetve a munkaerőpiaci integráció álltak az állami politikák fókuszában.⁸⁹ A cigánykérdésnek az etnikai/kulturális terminusokban való értelmezése fele történt elmozdulásra utal, hogy a Román Kommunista Párt központi bizottsága 1976-ban utasította a belügyminisztériumot a cigány népesség összeírására. Ezzel a változással állhat összefüggésben, hogy míg az 1966-os népszámlálás csupán 64.197 cigányt talált Romániában és ebből 49.105-öt Erdélyben, addig 1977-re ez a szám 227.398-re, illetve 123.028-ra emelkedett. A növekedést nem magyarázza a természetes szaporulat. Ez azt jelenti, hogy közel 150 ezren voltak azok, akik

⁸⁸ Forrás: Kapitány–Spéder, id. mű.

⁸⁹ Achim, Viorel: *Țigani în istoria României*. Editura Enciclopedică, București, 1998.

cigány nemzetiségre váltottak a népszámlálási regisztrációban. Ezek között (miután az erdélyi romák nagyobb arányban vallották magukat cigánynak már 1966-ban is) erősen felül voltak reprezentálva a regátiak. Ezzel magyarázható, hogy a magyarról cigányra nemzetiséget váltók száma csak mintegy 10 ezerre becsülhető. 1992-ben a népszámlálás 401 ezer cigányt mutatott ki. A növekedés okai közt ekkor is ott volt, hogy mintegy 97 ezerrel többen vállalták fel a cigány identitásukat. A magyar-cigány viszonylatban nemzetiséget váltók (a magyar népesség országos és a magyar-cigányok romániai roma népességen belüli arányához képest), ismét alulreprezentáltak, mintegy 3500 főt tettek ki. 2002-ben a roma identitást választók aránya már mérsékeltebben nőtt: 47 ezerre tehető a népszámlálási autoidentifikációt váltó romák száma. Magyar-roma viszonylatban viszont a nemzetiségváltás iránya fordított. Mindegy 1200 fővel több roma vallotta magát magyarnak, mint 2002-ben.⁹⁰

Amennyiben tehát a népszámlálási adatokból indulunk ki, nem állapítható meg magyar-roma viszonylatban egy egyértelmű cigány disszimilációs folyamat. Az a tendencia, hogy a magyar-cigányok növekvő mértékben vallják magukat romának, elsősorban Észak-Biharban és Szatmárban érvényesül (ahol egyébként, különösen a rurális térségekben, a romák aránya, mint láttuk, meglehetősen magas), míg Székelyföldön inkább ezzel ellentétes (asszimilációs) folyamatok figyelhetők meg. Ezeket a folyamatokat persze nem lehet kizárólag a népszámlálásokra támaszkodva elemezni.

8.1.3 Kárpátalja

Kárpátalján a Braun-Cserniczkó-Molnár szerzőhármas készítette a romák számára vonatkozó, a népszámlálási adatokon túlmutató becslést.⁹¹ Ennek alapját a Kárpátaljai Megyei Oktatási Főosztály 2008/2009-es tanévrre vonatkozó adatai jelentették. Más szóval a szerzők egy „szakértői” kategorizációból indultak ki. A becslésük alapján Kárpátalja cigány népessége 2001-ben 32 ezer fő volt, ami az össznépesség 2,5%-át tette ki.

A szerzők a legmagasabb arányt a Perecsenyi járásban (7,7 százalék), valamint Beregszász városában (6,4 százalék), az Ungvári (6,3 százalék) és a Beregszászi járásokban (5,6 százalék) becsülték. Összességében megállapították, hogy a kárpátaljai cigányok zöme a megye nyugati részén él. A szerzők által 32 ezresre becsült kárpátaljai cigányság körében 14 ezerre tehető a magyar anyanyelvűek száma. Így a magyar nyelvi közösségnek Kárpátalján mintegy 9 százaléka lehet roma.

⁹⁰ Az elemzés során a romák számának településszintű változásából indultunk ki. Bővebben Gyurgyík-Kiss id. mű.

⁹¹ Braun-Cserniczkó-Molnár, id. mű 21-29.

9. táblázat

A cigány népesség száma Kárpátalja közigazgatási egységeiben a 2001-es népszámlálás, illetve Braun-Csernicskó-Molnár becslése alapján⁹²

Közigazgatási egység	Össznépesség 2001	Cigányok		
		Népszámlálás	Becslés	%
Perecsenyi járás	32.026	138	2450	7,7
Beregszász város	26.554	1695	1695	6,4
Ungvári járás	74-399	3022	4694	6,3
Beregszászi járás	54.062	2211	3011	5,6
Nagyszőlősi járás	117.957	920	5374	4,6
Munkács város	81.637	1130	3150	3,9
Munkácsj járás	101.443	1314	2753	2,7
Ilosvai járás	100.905	167	2350	2,3
Nagybereznai járás	28.211	452	590	2,1
Huszt város	31.864	122	620	1,9
Ungvár város	115.568	1705	2150	1,9
Szolyvai járás	54.869	800	800	1,5
Rahói járás	90.945	163	1270	1,4
Volóci járás	25.474	1	150	0,6
Husztj járás	96.960	1	500	0,5
Ökörmezői járás	49.890	118	200	0,4
Técsői járás	171.850	45	170	0,1
Összesen	1.254.614	14.004	31.927	2,5

8.2 Marginalizációs folyamatok

A Kárpát-medencei magyar-cigány közösségeket érintő társadalmi változásokat egy általánosabb kelet-európai keretben érthetjük meg, amely a szociális és munkaerő-piaci változások és az etnikai kategorizációs gyakorlatok összefüggéseit tartja szem előtt. A Szelényi Iván vezetete, több országra kiterjedő szegénységvizsgálat nyomán, amelynek ez utóbbiak álltak a középpontjában, született meg a legmarkánsabb makro-társadalmi értelmezés arról, hogy mi történt a kelet-európai romákkal a rendszerváltást követően.⁹³

Szelényiék értelmezésének középpontjában az *underclass* fogalma áll, amit az amerikai társadalomkutatásból kölcsönöztek. Szó szerint a fogalom társadalom alatti osztálynak fordítható. A szerzők ennek segítségével arra próbálnak rávilágítani, hogy a rendszerváltást követő piaci viszonyok a roma népesség egy újfajta marginalitását termelték ki. Ez alapvetően az-

⁹² Forrás: Uo.

⁹³ Emigh–Szelényi (eds.) id. mű.

zal van összefüggésben, hogy a kialakuló kapitalizmus körülményei között a képzetlen fizikai munkaerő a szocializmusban megszokott mértékű foglalkoztatottsága megoldhatatlan. Ennek következtében széles rétegek (akik között a romák erősen felülreprezentáltak) új helyzetben találták magukat. Ha korábbi (alsó-osztálybeli, vagy alsó kasztbeli) helyzetük a kizsákmányolás fogalmán keresztül írható le, akkor az új helyzet azzal, hogy a kizsákmányoláson (és a munkaerőpiacon) is kívülre kerültek: az új társadalmi rend szemszögéből fölöslegessé váltak. Ezzel a szerzők azt is hangsúlyozzák, hogy a romák új marginalitásának okai strukturálisak, és nem a romák természetében vagy kulturális sajátosságaiban keresendők. Ugyanakkor a strukturális helyzet, amelynek következtében a marginalizált közösségekben már egy generáció nőtt fel úgy, hogy körülötte senkinek nem volt állandó munkája, természetesen beindított olyan társadalmi és kulturális folyamatokat, amelyek nagyon megnehezítik a távlati visszailleszkedést.⁹⁴ A szerzők az újfajta marginális helyzet három jellemzőjét hangsúlyozzák: (1) a területi szegregációt, (2) a tartós szegénységet, (3) a hátrányos helyzet generációs átörökítését.

A Kárpát-medencei cigányok helyzetét ebben a kontextusban két folyamaton keresztül értelmezhetjük. Az első az informális gazdasági stratégiák és helyi magyar-roma viszonyok alakulása, a második a belső migrációs folyamatok kérdése. Szelényiék, de hozzájuk hasonlóan más kutatók is⁹⁵ hangsúlyozzák, hogy a szocialista periódusban a romák helyzete jelentős mértékben javult, amit úgy írhatunk le, hogy az ipari munkán keresztül sokan egy etnikai terminusokban értelmezett alsó pária-kasztból egy alsó osztályba integrálódtak („cigányokból (szak-képzetlen) munkások lettek”). Azonban 1989 után, ahogy azt több kutató leírta, paradox módon épp azok a csoportok kerültek nehéz helyzetbe, amelyek a szocializmus alatt viszonylag sikeresen integrálódtak. Ezek ugyanis kiléptek a korábbi falusi létteréből, és ezzel együtt a többséghez (a „parasztokhoz”) fűződő, informalitáson alapuló, szokásrend által vezérelt kapcsolatrendszerből. Ez a kapcsolatrendszer a cigányok és a parasztek közötti alá-fölrendeltségen alapult, de a cigányok túlélési stratégiáiban kulcsszerepet játszott. Egy 2007-ben lefolytatott vizsgálat során, ahol 36 romániai roma közösségben készült terepmunka,⁹⁶ arra a következtetésre jutottunk, hogy a vidéki környezetben élő erdélyi cigányok számára ezeknek a kapcsolatoknak ma is kulcsszerepük van. Romániában ugyanis általános volt, hogy a cigányok sokkal kisebb mértékben vettek részt az ipari munkában, illetve a falu-város migrációban. Székelyföldi településeken általános volt, hogy miután a hetvenes-nyolcvanas években a falusiak döntő többsége is az iparban dolgozott, a munkaerőhiány következtében a cigányokat a termelőszövetkezetek alkalmazták. Ez azonban nem jelentett a falu társadalmi teréből való kilépést. 1989 után a paraszti gazdálkodás időszakos restaurációja közepette így a cigányok és magyarok közötti infor-

⁹⁴ Ld. Scheffel, David Z.: *Svinia in black & white: Slovak Roma and their neighbours*. Broadview Press, Peterborough, Ont. 2005.

⁹⁵ Beck, Sam: *Ethnicity, Class, and Public Policy: Țigani/Gypsies in Socialist Romanian*. In Kot K. Shangriladze–Eica W. Townsend (eds.): *Papers for the V. Congress of Southeast European Studies, Belgrade, September 1984*. Slavica Publishers, Columbus, Ohio, 1984. 19–38. Achim, id. mű.

⁹⁶ Fleck Gábor–Rughiniș, Cosima: *Vino mai aproape. Incluziunea și excluziunea romilor în societatea românească de azi*. Human Dynamics, București, 2008. Kiss Tamás–Fosztó László–Fleck Gábor (coord.): *Incluziune și excludere. Studii de caz asupra romilor din România*. ISPMN-Kriterion, Cluj-Napoca, 2009.

mális gazdasági viszonyok egy korábban is meglévő bázisra épülve szerveződhetnek újra. Kérdés, hogy az informális gazdasági kapcsolatokra épülő, hagyomány által szabályozott magyar-roma viszonyoknak mi a jövője. Úgy tűnik, hogy a piac térnyerése és az önellátásra berendezkedett mezőgazdaság elkerülhetetlen visszaszorulása mellett a roma népesség gyors demográfiai növekedése is erodálja a rendszert. Mindenesetre ezeknek a gazdasági kapcsolatoknak a roma-magyar együttélésben esetenként nagyon erős szabályozó szerepük van. Megszűnésük, visszaszorulásuk pedig minden bizonnyal az etnikai (helyesebben a szereplők és az értelmezők számára etnikainak látszó, de valójában gazdasági) konfliktusok kiéleződésével, gyakoribbá válásával jár.

A hagyományos kapcsolatrendszer mellett a belső migrációs és területi szegregációs folyamatoknak van kulcsszerepük. Ezek a Kárpát-medence különböző területein nagymértékben különböznek. Dél-Szlovákiában e tekintetben igen hasonló a helyzet a szomszédos magyarországi területekhez, míg Erdélyben a belső migrációnak és a romák területi szegregációjának ettől eltérő trendjei érvényesültek.

Magyarországon és Szlovákiában a belső migráció a második világborút követően sokkal intenzívebb volt, mint Erdélyben. Ez elsősorban a falu-falu migráció vonatkozásában igaz. A periférikus településekről a jobb infrastrukturális ellátottságúakra, egyik kistérségből a másikba áramlottak az emberek, olyan mértékben, amely Erdélyben elképzelhetetlen lett volna. A lecsúszó rétegek, köztük romák ellentétes irányba mozogtak, és az üresen maradt és leértékelődött falvakba, illetve kistérségekbe költöztek. Magyarországon és Dél-Szlovákiában ennek következtében elcigányosodott falvak, illetve kistérségek vannak,⁹⁷ amelyeket a többségi népesség, és hozzájuk hasonlóan a jobb módú, mobilis romák is sokkal könnyebben maguk mögött hagynak, mint Erdélyben. Erdélyre inkább az a jellemző, hogy annak ellenére, hogy a romák súlya egy adott településen megnő (akár többségbe is kerülnek), továbbra is ott marad egy nem roma közösség, amely a jövőjét jellemzően helyben képzelet el. Háromszék egyes településein a romák aránya meghaladja a 40, 50 vagy akár a 60 százalékot, ennek ellenére a többség (vagy a korábbi többség) nem mutatja jelét annak, hogy kivonulna ezekből a területekből. Kérdés azonban, hogy nem fáziskülönbségről van-e szó ebben az esetben is. Szlovákiában és Magyarországon ugyanis a romák periférikus kistelepülésekre és térségekbe való kiszorítása nem csak a spontán migrációs mozgásoknak volt a következménye, hanem annak is, hogy a nagyobb települések (erősebb önkormányzatok) igyekeztek saját szociális problémáikat a közigazgatási határokon kívül megoldani. Ez a folyamat Romániában az ezredfordulót követően látszik felerősödni, miután az önkormányzati hatáskörök és a költségvetés bővülése következtében a nagyobb települések képesek ilyen irányú döntéseket hozni, és ezeket a piac is támogatja. A belső migrációs mozgások felerősödésével elképzelhető, hogy a magyar-cigányok a mostaninál is sokkal nagyobb mértékben koncentrálnak majd a hátrányos helyzetű térségekben. Miután ezzel párhuzamosan az itt élő magyar közösségek önfenntartó gazdálkodási gyakorlata is minden bizonnyal háttérbe szorul, a Kárpát-medencei magyar közösségeknek meg kell találniuk a roma-nem roma együttélés új modelljeit.

⁹⁷ Már az 1980-as népszámlálásból jól kirajzolódik, hogy ez elsősorban Közép-Szlovákiában, a Rimaszombati, Losonci és Rozsnyói járásokban jellemző, illetve kisebb mértékben a Bodroghözben.

9. KÖVETKEZTETÉSEK ÉS AJÁNLÁSOK

A tanulmányunkban ismertetett felmérések, ebből adódó következtetéseink (illetve korábbi kutatásaink) alapján ajánlásainkat több kategóriába sorolhatjuk:

- (1) Szűkebb értelemben vett népesedéspolitika;
- (2) Identitáspolitika;
- (3) Intézmény és humán-erőforrás fejlesztés.

9.1 Népesedéspolitikai ajánlások

A népesség utóbbi évtizedekben bekövetkezett csökkenése nem sajátosan a magyar kisebbségekre jellemző, hanem általános (kelet-)európai jelenség. Bár Nyugat-Európában vannak pozitív példák, a térség nemzetállamainak egyelőre nem sikerült olyan népesedés-politikákat életbe léptetniük, amely a termékenység hosszú távú növekedését biztosította volna. A kisebbségi magyar népeségek helyzete még kedvezőtlenebb. Annak ellenére, hogy a kisebbségi eliteknek folyamatos törekvése, hogy ezeket a népeségeket etnikai-nemzeti alapon integrálja, szervezze „társadalommá” (és annak ellenére, hogy bizonyos szférák tekintetében ez a projekt sikeresnek tekinthető), a magyar közösségek demográfiai és társadalmi reprodukciója az adott társadalmakon belül folyik. Egy ettől elvonatkoztató átfogó és sikeres „kisebbségi népesedéspolitika” teljesen utópisztikus. Viszont, ha nem is ilyen átfogó keretben, de a népesedési folyamatokat közvetve vagy közvetlenül befolyásolni lehet. Ennek egyik eszköze az *adott országban meglévő népesedés-politikák ismerete, kihasználása és esetleges módosítása*. Az eddigi kutatások alapján úgy tűnik, hogy a határon túli magyar közösségeken belül nem kellőképpen ismertek az adott ország támogató jellegű népesedéspolitikai intézkedései. Ez oda vezet, hogy számottevő rétegek nem használják ki a különböző családpolitikai támogatásokat. Például Romániában az első lakás megszerzését támogató (fészekrakó jellegű) program, amelyet az önkormányzatok adminisztrálnak, különböző mértékben vonzotta a magyar fiatalokat, attól függően, hogy az adott önkormányzat magyar többségű-e. Itt nem (feltétlenül) arról van szó, hogy a magyar fiatalok román többségű városokban kisebb eséllyel indultak, hanem hogy el sem indultak, miután az önkormányzat nem fektetett külön hangsúlyt az informálásukra. A magyar fiatalok minden bizonnyal az egyéb kedvezményeket is kisebb arányban veszik igénybe. *Fontos lenne a támogatásokkal kapcsolatos ismeretek terjesztése, a potenciális igénylők komplex (jogi, adminisztratív, esetenként anyagi) támogatása*.

Másrészt *ki kell terjeszteni a népesedéspolitikában kezdeményező szerepet vállaló intézményes szereplők körét*. Eleddig a népesedéspolitikák kiemelt kezdeményezői a központi államhatóságok voltak. Az önkormányzatok (főleg a magyar többségűek) kivételes esetben lépnek fel e téren proaktív szereplőként, pedig a különböző fészekrakó, vagy számos más jellegű családtámogató programok sikeressége (még ha azokat a központi kormányzatok kezdeményezték is) nem egyszer az önkormányzatokon múltott. Ez irányban szükséges a pozitív gyakorlatok, sikeres modellek beazonosítása, olyan tudás rendszerezése és terjesztése, amely során az önkor-

mányzati hatáskörben (helyi vagy regionális szinten) működtethető családtámogató intézkedések, család és gyerekbarát közpolitikák megtervezését tennék lehetővé.⁹⁸

Magyarország, ha valamin, akkor saját *migrációs politikáján* keresztül tudja befolyásolni a határon túli közösségek népesedését.⁹⁹ E tekintetben nehezen feloldható érdeellentét van egyfelől azok a magyarországi elképzelések között, amelyek alapján az ország népességreprodukciója a nyelvileg-kulturálisan könnyen integrálható (lehetőleg képzett és fiatal) szomszédországi magyarokkal lenne kiegészíthető, másfelől pedig a kisebbségi magyar elitek között, melyek a népesség otthontartásában érdekeltek. Véleményünk szerint (a határon túli elitek szemszögéből) kívánatos volna a kérdés nyílt felvetése és tematizálása, az ezzel kapcsolatos magyarországi politikai koncepciók megvitatása.

9.2 Identitáspolitikai ajánlások

Az identitáspolitika szempontjából kulcsfontosságú a magyarságdefiníciók és identitáskritériumok (illetve ehhez kapcsolódóan) a magyar népességgel kapcsolatos reprezentációk átgondolása. Mindezt a magunk részéről nem valamilyen elvi ideológia, hanem konkrét közpolitikák jegyében látjuk érdekesnek. A határon túli magyar eliteknek érdemes lenne átgondolnuk, hogy *a magyar népesség „peremén” lévő különböző csoportokkal mit szeretnének kezdeni*. Ebben segíthet talán a tanulmány bevezetőjében vázolt modell. Magunk három lehetséges célcsoportot látunk. Az egyik az „inter-etnikus helyzetben” (vegyes házasságban és szórványban) élők, a második a magyar kulturális készségekkel rendelkező (magyarul beszélő) és a magyarokhoz valamilyen módon kapcsolódó többségiek, a harmadik pedig a magyar-cigányok csoportja. E három csoport közül a legutóbb említett jelenti a legnagyobb közpolitikai kihívást.

A fenti csoportok közül *a szórványhelyzetben élők csoportja* az egyetlen, amelyre a magyar elit, illetve az identitáspolitika hagyományosan rá van hangolódva. Anélkül, hogy a szórványgondozás fontosságát és eredményeit elvitatnánk, két problémát emelnénk ki ezzel kapcsolatban. Az első a szórványkérdés lokalizálásával kapcsolatos. Földes Károly *Jajszó a pusztuló szórványokról* című, nagyhatású írása (1934) óta a szórvány prototípusa a pusztuló mezősgyi falu. Ezzel szemben, mint arra többen felhívták a figyelmet, a szórványkérdés elsősorban (nagy)városi jelenség.¹⁰⁰ Amennyiben mennyiségileg vizsgáljuk a kérdést, a magyar népességet érintő asszimilációs veszteség nagy része olyan városokban keletkezik, amelyekben több ezres vagy akár több tízezres magyar közösség él. Ezek a települések intézményi ellátottságukat tekintve elvileg nem tekinthetők szórványnak. A gyermekszám csökkenésével (és a külön-

⁹⁸ Ilyen példának tekinthetők Szlovákia egyes települései (köztük magyarlakta települések is), melyek bérlakás-építésbe kezdtek, és ezáltal helyben tudják tartani a fiatal családokat, biztosítva az iskolafenntartáshoz szükséges gyerekszámot. Más kérdés, hogy ez a modell csak olyan településeken működik, ahol a munkalehetőség is biztosított.

⁹⁹ Magyarország mozgásterét korlátozza, hogy az ország – Kárpátját leszámítva – erősen leértékelődött, mint migrációs célsország.

¹⁰⁰ Szilágyi N. Sándor: *Az asszimiláció és hatása a népesedési folyamatokra*. In Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Kriterion – RMDSZ Ügyvezető Elnökség, Kolozsvár, 2004. 157–235.

böző oktatási intézmények gyermekekért folytatott harcával) azonban ezekben a városokban tucatszámra szűnnek meg a magyar tannyelven oktató lakótelepi osztályok. Így az itt élő magyar szülők, amennyiben magyar tannyelvű osztályba akarják járatni a gyermekeiket, kénytelenek naponta a városközpontba, vagy más városrészekbe utaztatni őket, amit gyakran nem tudnak vállalni. Ennek következtében a gyermekek jelentős része többségi tannyelvű iskolába kerül. A szórványpolitika tekintetében az eddiginél jóval nagyobb hangsúlyt kell ezen iskoláknak (tagozat, kihelyezett osztály, egyházi oktatás) a jelenlegi formájában való fenntartására helyezni, természetesen úgy, hogy ezek egyben minőségi oktatást tudjanak nyújtani. Az ezzel kapcsolatos erőforrásokat érdemes minél inkább erre a problémára összpontosítani.

Másodsorban a „klasszikus” szórványproblematika kapcsán érdemes lenne végiggondolni, hogy ennek kedvezményezettjei a magyar nyelvet nem (vagy nehézkesen) beszélő, magyar nyelvi-kulturális teljesítmény tekintetében hátrányos helyzetben lévő, ráadásul gyakran vegyes családból származó (és adott esetben többes kötődésű) személyek. A szórványgondozásban használt erősen „nemzeti jellegű” diskurzus következtében, amennyiben kapcsolatba kerülnek vele, saját helyzetük ezekben az emberekben egyfajta hiányosságként tudatosul. Nem véletlen, hogy ez a fajta szórványpolitika azok számára lehet vonzó, akik esetében valamilyen szociális juttatáshoz kapcsolódik. Ennek következtében a szórványkérdéssel foglalkozók számára úgy tűnik, hogy a szórványkérdés egyben szociális kérdés is, holott, mint láttuk, a vegyes házasság például a magas státusúak között felülreprezentált. Csakhogy a magas státusú „szórvány” a nemzeti jellegű kommunikáción keresztül (amely által eleve hátrányos helyzetbe kerül) nem megszólítható. E tekintetben a nemzeti diskurzust árnyalni kellene, úgy, ahogy például a nyugati diaszpórákban élő magyar (vagy magyar jellegű vegyes) családokból származó személyek számára is lehetségessé válik a magyarság, vagy a magyar a származás-tudat részleges felvállalása. Az ilyen irányú kezdeményezéseknek a politikai opciók tekintetében lehetne hasznuk. Kedvező üzenetekkel a magyar politikai pártok növelni tudnák támogatottságukat, hisz ezeknek az embereknek a szavazás olyan szimbolikus aktus lehetne, amin keresztül kiélhetik „magyarságukat”, de oly módon, hogy ennek a mindennapjaikra tulajdonképpen nincs következménye. Valószínűleg ezzel a magatartással magyarázható, az az adat, ami szerint az Magyar Koalíció Pártja 11 százalékos eredményéből 1-2 százaléka „szlovák” szavazóktól érkezett.

A magyarul (is) beszélő, magyarokhoz kapcsolódó többségiiek esetében azt lenne érdemes felmérni, hogy milyen mértékben vesznek részt, illetve milyen módon vonhatók be a magyar kulturális fogyasztásba. Megfelelő kínálattal elsősorban a magyar nyelvű elektronikus médiának lehetnek fogyasztói (mivel magyar írás és olvasás-készségük a beszédkészésnél jóval gyengébb). Ezen fogyasztók felmutatásával a magyar nyelvű kereskedelmi rádiók bővíthetik reklámfelületüket (ez történt pl. a szatmári City Rádió esetében). Hasonlóképpen (elsősorban helyi szinten) a magyar politikai pártok is megcélozhatják ezeket a csoportokat.

A magyar identitás-politika számára jelenleg *a magyar többségű területeken élő romák* magyar intézményrendszeren keresztüli integrációja jelenti a legnagyobb kihívást. Ennek a kérdésnek, amellet, hogy egyes kistérségek demográfiai perspektíváit és távlati „élhetőségét” alapjaiban meghatározza, a magyar intézményhálózat fenntarthatóságát tekintve is kiemelt szerepe van. Erdélyben, Szlovákiában és Kárpátalján egyaránt jellemző, hogy egyes magyar

iskolákat csak a cigány gyermekekkel lehet fenntartani. Erdélyben sok helyen ismertek azok a helyzetek, amikor a román és magyar oktatásszervezők versengenek, hogy milyen tannyelven iskolázzák be a helyi roma gyerekeket.¹⁰¹

A romák társadalmi integrációja természetesen – a népesedéspolitikához hasonlóan – szintén egy olyan kérdés, amelyet a kisebbségi elit nem tud a tágabb társadalmi környezettől elvonatkoztatva kezelni. Mint arra a romák társadalmi helyzetére vonatkozó részben kitértünk, a strukturális viszonyok nem is a romák nagyobb mértékű társadalmi integrációja, hanem ellenkezőleg, a marginalizáció és szegregáció irányába haladnak. Ennek ellenére a határon túli magyar eliteknek érdekében állhat, hogy (jól átgondolt formában) „beszálljanak” a romapolitikába. Ez gyakorlati politikai lépésként elsősorban azt jelenthetné, hogy a magyar elit az adott államok romákkal kapcsolatos közpolitikáiban felvállalja, hogy elismerteti a magyar nyelvű romák sajátos nyelvi-kulturális igényeit, és ezek érvényesítését „magyar érdekként” definiálja. Igyekeznünk kell például a romákat kiemelten támogató oktatási programokba, projektekbe (az ezekből kimaradó) magyar nyelvű romákat bevonni.¹⁰² Hasonlóképpen érdemes figyelni a magyar nyelvű romákkal kapcsolatban levő állami és nem állami intézmények alkalmazotainak nyelvi erőforrásaira, és érvényesíteni ezek magyar nyelvűségét.

9.3 Intézmény és humánerőforrás fejlesztéssel kapcsolatos ajánlások

A magyar népesség csökkenése felveti az *intézményes fenntarthatóság kérdését*. Ez elsősorban az iskoláskorú népesség és az iskolahálózat elkerülhetetlen körzetesítése kapcsán merül fel élesen. A gyermekszám csökkenése és az összevonások nem csak a kisebbségi, hanem a többségi iskolákat is érintik. Adott esetben egy település iskolájának a fennmaradását akár néhány magyar gyermek helyben való beiskolázása is jelentheti, esetleg azon az áron, hogy nem magyarul tanulnak. De a csökkenő gyermeklétszám következtében a nagyobb települések iskolái között is kiéleződik a gyermekekért folytatott verseny. A kisebbségi oktatási rendszer sajátosságaiból kiindulva elsőrendű feladat az elkerülhetetlen átalakulásra való felkészülés, és egy integrált stratégia kidolgozása.

Első szinten egy makro-perspektívájú demográfiai és intézményes elemzést kell végezni. Ez magában foglalná az adott határon túli térségen belül (1) az oktatási körzetek beazonosítását, (2) a körzet magyar (nyelvű) népességének köréves bontású előreszámítását, (3) ennek alapján annak megállapítását, hogy a körzet elvben mekkora magyar oktatási intézményhálózatot bír el, végül (4) annak beazonosítását, hogy az adott körzetben a szülők milyen arányban választanak magyar vagy többségi nyelvű iskolát.

¹⁰¹ Toma, Stefánia: *Roma/Gypsies and Education in a Multiethnic Community in Romania*. ISPMN – Working Papers in Romanian Minority Studies, 2008.

¹⁰² Például a Kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetemen minden évben van egy bizonyos számú (nem is kisszámú) tandíjmentes hely, melyet roma származású diákok számára tartanak fenn. És bár az ezekre a helyekre sikeresen pályázók választhatnak, hogy magyarul vagy románul folytatják a tanulmányaikat, kivételes eset, hogy a magyar tanulmányi nyelvet választó romák jelentkezzenek ezekre a helyekre.

Második szinten, immár helyi szintű vizsgálat alapján, beazonosításra kerülnének (1) a magyar oktatásban érdekelt különböző intézményes szereplők (az iskolát perspektivikusan fenntartó magyar önkormányzatok, oktatási személyzet és iskolák, az oktatásban érdekelt civil, egyházi stb. szereplők) és (2) ezek érdekkonfliktusai. (3) Ezek és a fenntarthatóság demográfiai feltételeinek ismeretében lehetne különböző átszervezési alternatívákat megfogalmazni és prioritási sorrendbe helyezni.

Harmadik szinten egy politikailag is támogatott közvetítési folyamatra lenne szükség, amelynek eredményeképp (ideális esetben) az oktatásban érdekelt szereplők megegyeznek valamilyen megoldásban, amit a politikai érdekképviselő a maga tevékenysége során érvényesíteni próbál. A tervezés folyamán az oktatás magyar nyelve mellett annak *minősége* is kiemelt szerepet kellene, hogy kapjon, abból a felismerésből kiindulva, hogy a magyar oktatás a többségi tannyelvűvel is versenyezni kénytelen.

Amennyiben ezeket a lépéseket a magyar elitek nem tudják, vagy nem akarják megtenni, a folyamatok spontán módon fognak lezajlani, aminek a magyar intézményhálózatra nézve minden bizonnyal káros következményei lesznek.

IRODALOM

- Achim, Viorel: *Țigani în istoria României*. Editura Enciclopedică, București, 1998.
- Arday Lajos: *A jugoszláviai magyar nemzetiség helyzete (1981)*. In *Medvetánc Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről. Csehszlovákia, Szovjetunió, Románia, Jugoszlávia*. ELTE, Budapest, 1988.
- Badis Róbert: *A vajdasági magyar népesség társadalmi szerkezete kép népszámlálás tükrében 1991, 2001*. REGIO 2008/4, 102-155.
- Beck, Sam: *Ethnicity, Class, and Public Policy: Țigani/Gypsies in Socialist Romanian*. In Kot K. Shangriladze–Eica W. Townsend (eds.): *Papers for the V. Congress of Southeast European Studies, Belgrade, September 1984*. Slavica Publishers, Columbus, Ohio, 1984. 19-38.
- Bognár, Andrija: *The Status of Hungarians in Vojvodina from 1918 to 1995*. In Aleksandar Ravli (ed.): *An International Symposium: Southeastern Europe 1918-1995*. Croatian Heritage Foundation & Croatian Information Centre, Zagreb, 1995. 86-103.
- Botev, Nicolai: *Where East Meets West: Ethnic Inter-marriage in the Former Yugoslavia 1962 to 1989*. American Sociological Review, 1994. Vol. 59, 461-480.
- Braun László–Csernicskó István–Molnár József: *Merre visz a cigány út? Magyar anyanyelvű cigányok Kárpátalján*. Kézirat, 2008.
- Brubaker, Rogers–Feischmidt Margit–Fox, Jon E.–Grancea, Liana: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2006.
- Csata István–Kiss Tamás: *Népesedési perspektívák. Az erdélyi magyar népesség regionálisan tagolt előreszámítása húsz és harminc éves időtávra*. Kriterion – RMD SZ Ügyvezető Elnökség, Kolozsvár, 2007.
- Emigh, Rebecca Jean–Fodor, Eva–Szelényi, Iván: *The Racialization and Feminization of Poverty?* In Emigh, Rebecca Jean–Szelényi, Iván (eds.): *Poverty, Ethnicity, and Gender in Eastern Europe During Market Transition*. Praeger, Westport, CT, 2001, 1-32.
- Emigh, Rebecca Jean–Szelényi, Iván (eds.): *Poverty, Ethnicity, and Gender in Eastern Europe During Market Transition*. Praeger, Westport, CT, 2001.
- Fleck Gábor–Rughiniș, Cosima: *Vino mai aproape. Incluziunea și excluziunea romilor în societatea românească de azi*. Human Dynamics, București, 2008.
- Földes Károly: *Szóránymisszió. Jajszó a pusztuló szóránnyokból*. Keresztes Nagy Imre, Nagyenyed, 1934.
- Gábrityné Molnár Irén: *A jugoszláviai magyarok vándormozgalmának okai és méretei*. In Gábrityné Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa (szerk.): *Fészekhagyó vajdaságiak*. MTT Könyvtár 4, 2001, Szabadka, 115-162.
- Gödri Irén–Tóth Pál Péter: *Bevándorlás és beilleszkedés*. KSH Népeségkutató Intézet, Budapest, 2005.
- Gyönyör József: *Államalkotó nemzetiségek. Tények és adatok a csehszlovákiai nemzetiségekről*. Madách, Pozsony, 1989.
- Gyurgyík László–Kiss Tamás: *Párhuzamok és különbségek. A második világháború utáni erdélyi és szlovákiai magyar népességfejlődés összehasonlító elemzése*. EÖKIK, Budapest (megjelenés alatt).

- Gyurgyík László: *Magyar mérleg. A szlovákiai magyarság a népszámlálási és a népmozgalmi adatok tükrében*. Kalligram, Pozsony, 1994.
- Gyurgyík László: *Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében*. Kalligram, Pozsony, 2004.
- Gyurgyík László: *A szlovákiai magyarság társadalmi szerkezetének alakulása 1980-2001 között*. Korall 2004. 18. szám, 155-176.
- Gyurgyík László: *Népszámlálás 2001. A szlovákiai magyarság demográfiai település- és társadalmi szerkezetének változásai az 1990-es években*. Kalligram, Pozsony, 2006.
- Gyurgyík László: *A szlovákiai magyar társadalmi szerkezet a 90-es években*. REGIO 2008/4, 77-101.
- Havas Gábor–Kemény István–Kertesi Gábor: *A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren*. Kritika, 1998. március.
- Horváth István: *Az erdélyi magyar fiatalok Magyarország irányú tanulási migrációja, 1990–2000*. Erdélyi Társadalom, 2004. 2/2, 59-85.
- Horváth István: *Az etnikailag vegyes házasságok az erdélyi magyar lakosság körében: 1992-2002*. In Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Kriterion – RMDSZ Ügyvezető Elnökség, Kolozsvár, 2004. 235–257.
- Horváth István: *Változó környezet, állandó trendek?* In Uő. (szerk.): *Erdélyi és Magyarország közötti migrációs folyamatok*. Scientia, Kolozsvár, 2005. 9-133.
- Józan Péter: *A századvég halálzási viszonyainak néhány jellegzetessége Magyarországon*. In Cseh-Szombathy László–Tóth Pál Péter (szerk.): *Népesedés és népesedéspolitika*. Századvég Kiadó, Budapest, 2001. 293-309.
- Kalmijn, Matthijs: *Intermarriage and Homogamy. Causes, Trends, Patterns*. Annual Review of Sociology, Vol. 24 (1998), 395–421.
- Kapitány Balázs–Spéder Zsolt: *Szegénység és depriváció. Társadalmi szerkezeti összefüggések nyomában*. Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 2004.
- Kapitány Balázs–Kiss Tamás: *Magyar nyelvű roma közösségek Magyarországon és Erdélyben*. In Spéder Zsolt (szerk.): *Az erdélyi magyar nyelvi közösség népesedése és társadalmi rétegződése*. KSH-Népeségkutató Intézet, Budapest (megjelenés alatt).
- Kerzer, David I.–Arel, Dominique (eds.): *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity and Language in National Censuses*. Cambridge University Press, Cambridge, 2002.
- Kiss Tamás–Fosztó László–Fleck Gábor (coord.): *Incluziune și excludere. Studii de caz asupra romilor din România*. ISPMN-Kriterion, Cluj-Napoca, 2009.
- Kligman, Gail: *Politica duplicității. Controlul reproducției în România lui Ceaușescu*. Humanitas, București, 2000.
- Kovács Éva: *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között*. Fórum Kisebbségkutató Intézet – Liliacrum Aurum, Somorja-Dunaszerdahely, 2004.
- Ladányi János–Szelényi Iván: *Patterns of Exclusion: Constructing Gypsy Ethnicity and the Making of an Underclass in Transitional Societies of Europe*. East European Monographs, Boulder, Co, 2006.
- Ladányi János–Szelényi Iván: *Az etnikai besorolás objektivitásáról*. Kritika, 1998. március.

- Ladányi János–Szelényi Iván: *Ki a cigány?* Kritika, 1997. december.
- Macfarlane, Alain: *Az angol individualizmus eredete.* Századvég – Hajnal István Kör, Budapest, 1993.
- Meslé, France: *Halandóság Kelet- és Nyugat-Európában: növekvő különbségek.* REGIO 2001/1, 163-175.
- Mirnic Károly: *Kétnyelvűség a vajdasági vegyes házasságokban.* REGIO, 1995/4, 117-127.
- Molnár József–Molnár D. István: *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és a népmozgalmi adatok tükrében.* Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköz-tanácsa, Beregszász, 2005.
- Münz, Rainer: *Az üldözések évszázada.* REGIO, 2003/1, 36–57.
- Pálfy Zoltán: *Nemzetállam és felsőoktatási piac: adatok a kolozsvári egyetem diákságának etnikai és társadalmi összetételéről a két világháború között.* Erdélyi Társadalom, 2004, 2/2, 151-181.
- Petrichevich Horváth Emil: *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négyévi működéséről.* Pesti Nyomda, Budapest, 1924. 37.
- Petrovic, Ruza: *Ethnically mixed marriages in Yugoslavia.* Sociologija, 1970 [1966] (selected articles), 85-200.
- Regényi Emil–Törzsök Erika: *Romániai menekültek Magyarországon 1988.* In *Medvetánc. Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről. Csehszlovákia, Szovjetunió, Románia, Jugoszlávia.* ELTE, Budapest, 1988. 187–241.
- Sandu, Dumitru: *O hartă socială a comunităților de romi. O hartă a saraciei comunitare prin sondajul.* PROROMI. Banca Mondială, București, 2005.
- Sandu, Dumitru: *Emerging Transnational Migration from Romanian Villages.* Current Sociology, 2005, 53., 555–582.
- Sasse, Gwendolyn *The “New” Ukraine: A State of Regions* In Hughes, James–Sasse, Gwendolyn (eds.): *Ethnicity and Territory in the Former Soviet Union. Regions in Conflict.* Routledge, London, 2002. 69-100.
- Scheffel, David Z.: *Svinia in black & white: Slovak Roma and their neighbours.* Broadview Press, Peterborough, Ont. 2005.
- Sebők László: *A vajdasági magyarok megmaradásának perspektívái.* Kézirat, 2003.
- Spéder Zsolt (szerk.): *Az erdélyi magyar nyelvi közösség népesedése és társadalmi rétegződése.* KSH-Népeségkutató Intézet, Budapest, (megjelenés alatt).
- Stloukal, Libor: *A közép-és kelet-európai „abortusz kultúra” megértése.* REGIO 2001/1, 140–162.
- Szentannai Ágota: *A Magyarországon tanult fiatalok karrierkövetése.* REGIO 2001/4, 113–131.
- Szilágyi N. Sándor: *Észrevételek a romániai magyar népesség fogyásáról, különös tekintettel az asszimilációra.* Magyar Kisebbség 2002/4. 64–96.
- Szilágyi N. Sándor: *Az asszimiláció és hatása a népesedési folyamatokra.* In Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben.* Kriterion – RMDSZ Ügyvezető Elnökség, Kolozsvár, 2004. 157–235.
- Szilágyi N. Sándor: *A szórványmagyarság: probléma vagy ürügy.* In. Uő.: *Miegymás.* Kalota Kiadó, Kolozsvár, 2004. [1997.] 476-494.
- Thomas, Willam I.–Znaniiecki, Florian: *A lengyel paraszt Európában és Amerikában. I. kötet.* Új Mandátum, Budapest, 2002.

- Toma, Stefánia: *Roma/Gypsies and Education in a Multiethnic Community in Romania*. ISPMN – Working Papers in Romanian Minority Studies, 2008.
- Tóth Pál Péter: *Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon*. Püski, Budapest, 1997.
- Turai Tünde: *A családszerkezet változása a szocializmus éveiben a Szilágyságban*. Erdélyi Társadalom, 2003/1, 85–101.
- Vadkerty Katalin: *A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945-1948 közötti történetéről*. Kalligram, Pozsony, 2001.
- Vano, Boris: *Projection of Roma Population in Slovakia until 2025*. Infostat, Bratislava, 2002.
- Varga E. Árpád: *Fejezetek Erdély népesedéstörténetéből*. Püski, Budapest, 1998.
- Zamfir, Cătălin și Preda, Marian (coord.): *Romii în România*. Editura Expert București, 2002.
- Ziegenfuss, Vladimír: *Národnostní smíšenost manželství v ČSSR*. Demografie 1966/1, 28-35.